

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Naim Etibar oğlu Cahidzadə

***MÖVZU: AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİ VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI***

İstiqamət kodu: *İİM 010000 İqtisadiyyat*

İxtisasın kodu: *İİM 010003 Maliyyə və kredit*

ELMİ RƏHBƏR:

prof. N.H.Əhmədov

NAXÇIVAN – 2014

PLAN

GİRİŞ	3
I FƏSİL. BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN İQTİSADİ MAHIYYƏTİ, VƏZİFƏLƏRİ VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	7
1.1. Büdcə-vergi siyasətinin sosial-iqtisadi mahiyyəti, funksiyaları və qanunauyğunluqları.....	7
1.2. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə maliyyə siyasətinin məqsədi və vəzifələri...13	
1.3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin həyata keçirilməsində maliyyə siyasətinin rolu.....	22
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	28
2.1. Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin formalaşması xüsusiyyətləri.....	28
2.2. Büdcə-vergi siyasətinin müasir vəziyyətinin təhlili.....	36
2.3. Büdcə-vergi siyasətinin gəlir və xərclərin tənzimlənməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	43
III FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	52
3.1. Büdcə-vergi siyasətinin vergi daxilolmalarına təsirinin proqnozlaşdırılması.....	52
3.2. Büdcə-vergi siyasətinin inkişaf perspektivləri.....	62
3.3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	79

Mövzunun aktuallığı. Müstəqilliyini ikinci dəfə qazanmış Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın təmin edilməsi dövlətin başlıca problemlərindən biridir. Bu baxımdan işlənmiş mövzu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində vasitələrdən biri maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətidir. Büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının icra olunmasının əsas maliyyə təminatı rolunu, vergi sistemi isə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə olduğu kimi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında, qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında, infilyasiyanın aşağı salınmasında, təkrar istehsal prosesinin iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını ifadə etməklə, onların tarazlığını və bununla da ictimai tərəqqini təmin edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi probleminin tədqiqi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi yollarının araşdırılması, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması kimi məsələlər iqtisad elmi tərəfindən müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmışdır. Büdcə-vergi siyasətinin istiqamətlərindən olaraq məşğulluğun səviyyəsinin artırılması, işsizliyin səviyyəsinin azaldılması sosial sahənin problemlərinin həll edilməsində və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Bunun üçün ilk növbədə istehsalat sahələrinin çoxaldılması və həmin sahədə sosial təminatların çalışması üçün müvafiq güzəştlərin dövlət tərəfindən istehsal obyektinə verilməsi çox gərəklidir.

Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra yeni iqtisadi sistemə uyğun olaraq ölkəmizdə maliyyə-kredit sistemi, o cümlədən, büdcə-vergi məsələləri ilə əlaqədar maraqlı və hərtərəfli tədqiqatlar aparılmışdır. Tanınmış iqtisadçılarımızdan Z.Ə.Səmədzadə, S.M.Məmmədov, M.X.Həsənli, D.A.Bağirov, V.Novruzov, A.F.Musayev, B.A.Xankişiye, M.M. Sadıqov, S.İ.Səfərov, M.X.Meybullayev, F.T.Quliyev, A.M. Kərimov, Ş.Ş.Bədəlov, Y.A.Kəlbəyev, R.B. Məhərrəmov, V.Ş.Qurbanov və başqaları büdcə-vergi siyasəti, dövlət büdcəsi və vergi sisteminin müasir problemlərinin tədqiqinə öz əsərlərində geniş yer ayırmışlar.

Ümumiyyətlə, maliyyə resurslarının əhəmiyyətli sahələrə ayrılması mexanizminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi, büdcə gəlirlərinin artırılması mənbələrinin təkmilləşdirilməsi, dövlət xərclərinin idarə edilməsi və ona müntəzəm nəzarətin gücləndirilməsi göstərilən problemlərin kompleks şəkildə öyrənilməsi zərurətini yaratmışdır. Məhz bu zərurət tədqiqat mövzusunun seçilməsini şərtləndirmiş və onun məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində büdcə və vergi siyasətinin mahiyyəti, bu sahədə dövlətin siyasəti araşdırılmaqla bərabər, həm də Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin təşkili prinsipləri, gəlirlərin proqnozlaşdırılması və xərclərin səmərəli idarə edilməsi tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq, aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsindəki rolunu müəyyən etmək üçün büdcə-vergi siyasətinin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi;
- dövlət büdcəsinin gəlir və xərc təsnifatının, idarə olunma prinsiplərinin və tənzimlənməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi;
- vergi sisteminin müasir vəziyyətinin və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyətdə olan ayrı-ayrı vergi növlərinin təhlil edilməsi;
- büdcə gəlirlərinin və xərclərinin iqtisadi əsaslarının tədqiqi və onların formalaşması mexanizminin müəyyən olunması;
- hazırkı dövrdə büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti isə yeni iqtisadi şəraitdə büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi mexanizmi, büdcə-vergi münasibətlərinin nəzəri əsasları və onun problemlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Büdcə sisteminin qurulması, onun ayrı-ayrı həlqələri arasında maliyyə münasibətlərinin müəyyən edilməsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinə, dövlətin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etməsinə xidmət edir. Büdcə sistemi dövlətin iqtisadi, siyasi təşkili ilə müəyyən edilir. Büdcə sisteminin qurulması və onlar arasındakı maliyyə

münasibətləri müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər ölkədə büdcə quruculuğunun əsasını təşkil edir. Büdcənin təşkili prinsiplərinin tədqiq edilməsi və öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını iqtisadi inkişaf, bazar iqtisadiyyatı, o cümlədən sahibkarlıq, maliyyə, büdcə-vergi məsələlərinin tədqiq edilməsi ilə məşğul olmuş ölkə və xarici iqtisadçı alimlər tərəfindən işlənib hazırlanmış elmi konsepsiyalar və hipotezlər, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərman və Sərəncamları, Milli Məclisin bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı, həmçinin iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında qəbul etdiyi müvafiq qanunlar və digər hüquqi-normativ aktlar təşkil edir.

Dissertasiya işində iqtisadi təhlil, müqayisə, müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə, monoqrafik tədqiqat, analitik-statistik, iqtisadi-riyazi və sair xüsusi tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində, ölkədə iqtisadi islahatların aparılması və uğurla həyata keçirilməsinə dair mövcud sənədlər diqqətlə təhlil olunmuşdur.

Dissertasiya işində abstraksiya, analiz, deduksiya, tarixi və məntiqi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Büdcə-vergi siyasəti üzrə aparılan araşdırmalar, problemin öyrənilməsi, tədqiqi, təhlili və ümumiyyətlə işlənib hazırlanmasında faktiki və rəqəm informasiyası mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin illik hesabatları və statistik məcmuələrinə, digər əlaqədar dövlət təşkilatlarının və beynəlxalq qurumların material, hesabat və sənədlərinə, həmçinin internet şəbəkəsində müvafiq iqtisadi inkişaf göstəriciləri üzrə informasiya bazasına geniş istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ Büdcə-vergi siyasətinin formalaşmasının nəzəri və metodoloji aspektləri tədqiq edilmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

➤ Müasir şəraitdə dövlətin həyata keçirdiyi büdcə-vergi siyasətinin məqsəd və

istiqamətləri öyrənməkdir.

➤ Maliyyə tənzimləmə aktı olan büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi proseslərə təsiri təhlil edilmişdir.

➤ Yerli(bələdiyyə) büdcələrinin formalaşması və fəaliyyət mexanizmləri əsaslandırılmışdır.

➤ Qloballaşma şəraitində büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. İş əsasən praktiki əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, əldə edilmiş nəticələrdən istifadə edilərək ölkədə büdcə-vergi sisteminin formalaşması üçün onun təşkili prinsiplərindən, yeni islahat və gələcək perspektivlərdə istifadə olunması məsləhət görülür. İşin nəzəri əhəmiyyəti isə bu sistemin tələbələr tərəfindən dərinlən öyrənilməsi tövsiyyə edilir. Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsində, səmərəli maliyyə mexanizminin tətbiq edilməsində, büdcə və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsində tədqiqat işinin nəticələrindən istifadə edilməsi mümkündür.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsil və 9 paraqraftan, nəticə bölməsi və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İş 1,5 intervalda, kompüter yazısı ilə 80 səhifə həcmindədir. Burada 7 cədvəl və 1 şəkil verilmişdir. Ədəbiyyat siyahısında tədqiqat prosesində istifadə edilmiş 26 ədəbiyyat(onlardan dördü rus ədəbiyyatıdır) və 8 internet saytının adı göstərilmişdir.

I FƏSİL. BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN İQTİSADI MAHİYYƏTİ, VƏZİFƏLƏRİ VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Büdcə-vergi siyasətinin sosial-iqtisadi mahiyyəti, funksiyaları və qanunauyğunluqları

Büdcənin formalaşmasında, həcm və tarazlığının tənzimlənməsində mühüm rol oynayan büdcə-vergi siyasəti, eyni zamanda iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətin apardığı maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, sosial-iqtisadi həyatda mühüm əhəmiyyətə malik olan iqtisadi siyasətdi.

Büdcə-vergi siyasətinin məzmunu olaraq, dövlətin həm sosial sahədə, həm də iqtisadi sahədə birbaşa büdcə ilə bağlı həyata keçirdiyi və nəzərdə tutduğu islahatları, iqtisadi qanunları, tədbirləri qeyd etmək olar. Büdcə-vergi siyasəti yürütməklə bəzən isə makroiqtisadi problemlərin həllinə nail olmaq üçün dövlət, büdcənin ümumi həcmi dövlət xərclərinin büdcə tərkibində maliyyələşdirilməsi formalarını açıq maliyyələşdirmə vasitəsi kimi və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində vergi güzəştləri tətbiq edərək nail olur.

Büdcənin gəlir və xərclərinin coxluğu, tarazlığı, qeyri-tarazlığı, kəsrin maliyyələşdirilməsi forması (pul emissiyası, borclanma) və s. məqsədlərə çatmaq üçün, büdcə-vergi siyasəti bir vasitə kimi istifadə oluna bilər.

Tarixən büdcə və ya xəzinə yaranandan, dövlətin bu istiqamətdə, büdcəni formalaşdırmaq və iqtisadi artıma nail olmaq naminə müxtəlif büdcə-vergi siyasətləri olmuş və getdikcə inkişaf etmişdir.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində maliyyəçilər sakit və stabil dövlətlərin gəlməsi ilə büdcənin həcmi kiçiləcəyini hesab edirdilər. Lakin əsrin sonlarına yaxın büdcənin kəskin artımı bu ehtimalların düzgün olmadığını göstərdi. O zaman planlı fəaliyyətin zəruriliyi məsələsi qarşıya çıxdı. Özündə gəlir və xərclərin dövlət yazılışlarını rəqəmlərlə əks etdirən planlığın əldə edilməsi vasitəsi isə dövlət büdcəsi oldu. Bu nöqtəyi-nəzərdən büdcə artıq dövlət təsərrüfatçılığının inkişafının zəruri şərtinə çevrildi.

Nəzəriyyə dövlət büdcəsinə münasibətdə bir sıra tələblər irəli sürürdü: büdcə şəffaf və açıq olmalıdır, yəni, o elə tərtib olunmalıdır ki, cəmiyyətin bir sıra üzvü onun "dilini" və orada əks olunmuş rəqəmləri başa düşsün.

S.Y.Vitte yazırdı ki, “büdcənin aşkarlığının tələb olunması üçün yerinə yetirilməsi məcburi olan maliyyə qanunu olduğundan irəli gəlir”. Digər baxımdan dövlət maliyyə təsərrüfatının aşkarlıq şəraitində aparılması, büdcə işində tam şəffaflığa və dəqiqliyə riayət edilməsi yolu ilə ölkənin iqtisadi inkişafına nail ola bilər. Buna görə də, bütün müasir dövlətlər öz dövlət büdcələrini cəmiyyət üçün açıqlayır.

Məlum olduğu kimi, dövlət büdcəsi mürəkkəb bir sənəddir. Dövlət büdcəsi, eyni zamanda, maliyyəni, iqtisadiyyatı, hüququ, həmçinin siyasəti də əhatə edir. Büdcənin belə çoxtərəfli dövlət büdcəsi quruculuğunun və “büdcə” anlayışının özünün təyin edilməsi tədqiqinin çətinliyini şərtləndirir. Sözsüz ki, büdcə - geniş anlayışdır və onu adi yazılışla eyniləşdirmək düzgün deyildir.

Tədqiqatçılar büdcənin planlılıq əlamətini vurğulayaraq onu dövlətin maliyyə və ya təsərrüfat planı kimi müəyyən edirlər. Alman maliyyəçisi Şansın böyük xidmətlərindən biri onun ilk dəfə olaraq büdcənin planlı tətbiqini qeyd etməsidir. Şans öz izahında təkcə büdcənin əhəmiyyətini deyil, həmçinin, büdcə prosesinin özünün şərhini vermişdir.

Sonralar maliyyəçilər büdcə anlayışının birtərəfli təyin edilməsi ilə bərabər onun funksiyalılığının izahını verməyə də cəhd etdilər. Büdcənin bu xüsusiyyətinə ötən əsrin 20-ci illərinin maliyyəçi-nəzarətçiləri: M.İ.Boqolepov, İ.Boldırev, D.Boqolepov və b. xüsusi diqqət vermişlər. Onların fikrincə, “dövlət təsərrüfatçılığı sahəsində büdcə dedikdə, ən əvvəl müəyyən dövr ərzində gəlir və xərclərin məcmusu, ikinci dövlət təsərrüfatçılığının həyata keçirilməsi planının rəqəmlərlə ifadəsi, üçüncüsü isə xərclərin həyata keçirildiyi və vergilərin toplandığı qanun nəzərdə tutulur”.

“Maliyyə” ensklopediyasında göstərilmişdir ki, “büdcə-gəlir və xərclərin dövlət yazılışdır”.

Hazırkı dövrdə maliyyə elmi büdcə anlayışının mahiyyətinin şərhinə heç bir yenilik gətirmədi. Büdcənin məzmunu iqtisadi kateqoriya kimi hər yerdə belə göstərilir: dövlət büdcəsi ölkənin mərkəzi pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərini ifadə edir.

Onu da qeyd edək ki, tarixən vergiqoymanın prinsiplərinə dair indidə həmiyyətini itirməyən çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bu baxımdan iqtisadiyyat və maliyyə elmi tarixində mühüm yer tutan Adam Smitin müəyyən etdiyi prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. “Millətin sərvəti” kitabında Adam Smit vergiqoymanın 4 əsas prinsipini: ədalət, müəyyənlik, əlverişlilik, yığım prinsiplərini çox geniş və maraqlı surətdə şərh etmişdir.

Dövlətlərin həyata keçirdiyi büdcə-vergi siyasəti tarixən iqtisadçı alimlərin və nəzəriyyəçilərin fikrinə söykənmiş və müxtəlif konsepsiyalara dəlalət etmişdir. İqtisadçılara misal olaraq Adam Smiti, C.Keynsi, D.Rikardonu, K.Marksı, F.Engelsi, K.R.Makkonelli, S.L. Bryunu və s. göstərmək olar. Bu iqtisadçılar öz nəzəriyyələri ilə dünya şöhrəti tapmış və dünya iqtisadi inkişaf tarixində mühüm rol oynamışlar. Bu alimlərin büdcə-vergi siyasəti ilə bağlı fikirləri ayrı-ayrılıqda, büdcənin formalaşması üçün lazım olan büdcə siyasəti və vergi yığılması ilə bağlı olan vergi siyasəti olmuşdur. A.Smit öz nəzəriyyələrini “Xalqların sərvəti” əsərində əks etdirməklə, iqtisadi inkişafın yolunu əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində, vergi dərəcələrinin azalmasında, çoxnövlü vergi sisteminin ləğv edilməsində görmüşdür. A.Smith (1723-1790) iqtisadiyyatın “Görünməyən əllə” idarə edilməsini, tələbə uyğun təklifin formalaşmasını, rəqabət zamanı yüksək gəlir göstərərək inkişafa nail olmağı hələ XVIII əsrdə yazırdı. Rəqabət olan yerdə yüksək xidmət və keyfiyyətin olduğunu qeyd edən A.Smith dövlətə obyektiv qanunlar qəbul edərək, xalqların, əhalinin varlanmasını təmin etməyi məsləhət görmüşdür. Büdcə və vergi ilə bağlı nəzəriyyələrində aparılan siyasətin istiqamətlərində A.Smit vergilərin azaldılmasında görsə də, digər nəzəriyyələrlə bəzən eyni fikirli olmuşdur.

Büdcə siyasəti ilə bağlı tarixən mühüm yer tutmuş, “ənənəvi iqtisadi nəzəriyyə” olmuşdur. Bu nəzəriyyəyə iqtisadi tarazlıq və büdcə siyasəti nəzəriyyəsi də deyirlər.

İqtisadi tarazlıq iqtisadiyyatda məcmu tələb və məcmu təklif tarazlığıdır. Bu tarazlığın təmin edilməsində, məcmu tələb və məcmu təklifin formalaşmasında dövlət bölməsinin rolu böyükdür.

Dövlət bölməsinin tarazlığı (büdcə tarazlığı-məcmu təklifin və məcmu tələbin tarazlığı), ümumi iqtisadi tarazlığa müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyat həmişə özünün tam məşğulluq normasını qoruyur və ya hər təklif öz tələbini yaradır. Bu nəzəriyyəyə görə hər hansı bir səbəbdən tələb azalarsa, onda qiymətlər, istehsal və faiz dərəcələri dəyişəcək və təklif tarazlığı gətirilən tələbə uyğun formalaşacaq.

Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə iqtisadiyyatın istehsal bölməsi (investisiya, yığım, istehlak, tədiyyə balansı) ilə pul bölməsi (pul tələb və təklifi, qiymət norması) arasında heç bir bağlılıq və əlaqə yoxdur. Başqa sözlə, pul dövriyyəsidəki dəyişikliklər istehsal bölməsinə və milli gəlirə təsir etməz. Amma bu fikirlərdə həqiqi iqtisadi biliklərdən bəzi uzaqlaşmalar var.

Həmin fikirlər aşağıdakı kimi izah oluna bilər.

İqtisadiyyatda məcmu məhsul və milli gəlir, əmək haqqında və əmək həcminə görə müəyyən edilir. Əmək həcmi isə əmək təklifi və əmək tələbi müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən də, müxtəlif milli gəlir normalarına uyğun olaraq müəyyən edilən yığım ilə investisiyalar arasında faiz dərəcəsi vasitəsilə təmin edilən bir tarazlıq var. Bu tarazlıqlar istehsal bölməsindəki dəyişikliklərin tarazlığıdır. Ənənəvi iqtisadi pul dövriyyəsidəki tarazlıq pul həcmi tarazlaşdırılması ilə müəyyən olunur.

İqtisadiyyatda pul həcmi ilə tədavül sürətinin miqyası, qiymətlərlə, real milli kəsinin miqyasına uyğundur.

Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, dövlət xərclərinə uyğun, vergilərlə büdcə tarazlaşdırılmalıdır. İqtisadiyyatın özündəki tarazlıq büdcə qeyri-tarazlığı ilə pozulmamalıdır. Büdcə kəsiri və iqtisadi artım, real tarazlığa və ya iqtisadi tarazlığa təsir göstərə bilməz. Ənənəvi büdcə tarazlığı və ya büdcə-vergi siyasəti vasitəsilə büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi formaları da verilir.

1. Pul emissiyası;

2. Borclanma

İkincisi, büdcə kəsinin borclanma ilə təmin edilmədiyini fərz edək. Borclanma investisiya kimi istifadə olunduqda, investisiya və yığım normasını

dəyişir. Lakin, başqa məqsədlərə istifadə olunduqda, iqtisadiyyatın real istehsal normasına təsir etmir. Ancaq, faiz həddi dəyişərək yeni bir tarazlıq yaradır.

Göründüyü kimi, ənənəvi büdcə-vergi siyasətində, dövlətin tarazlığının qorunması çox vacibdir. Əgər dövlət milli gəlirinə təsir etmək istəyirsə, əmək təklif və tələbini, məcmu istehsalı dəyişdirəcək səviyyəyə çatdırmalıdır. Məcmu məhsulun artımına təsir edən texniki inkişafa, əhali artımına büdcə-vergi siyasəti vasitəsilə nail olunmadığından, ənənəvi vəzifələri yerinə yetirən və bu xidmətlərin maliyyələşdirilməsini iqtisadi fəaliyyətə təsir etməyəcək səviyyədə, vergilərlə təmin edə bilən, kiçik həcmli, lakin, tarazlı büdcə-vergi siyasəti, ənənəvi büdcə-vergi siyasəti tələblərinə və ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə uyğundur.

Keynsçi büdcə-vergi siyasəti, Keyns nəzəriyyələrində öz əksini tapmışdır. Bu siyasət iqtisadi təhlilə əsaslanır. Keynsə görə, fərdlər yalnız öz yaşamaları üçün pul qazanmırlar, onlar digər məqsədlər üçün də pul qazanmağa çalışdıqlarından, faiz dərəcəsi (vergi faizi, kredit faizi də s.) vasitəsilə iqtisadiyyatın pul və istehsal bölmələri bir-birinə bağlanır. İnvestisiya-yığım balansı ilə pul təklif və tələbi balansı bir-biri ilə əlaqəlidir. Əgər o ən aşağı faiz dərəcəsi ilə həyata keçirilən investisiya mənbələrinin tam istifadə olunmasını təmin edə biləcək həcmdə deyildirsə, onda pul təklifinin artırılması yalnız spekulyativ məqsədlər üçün istifadə edilən pul miqdarını artıracaq, gəlir normasını isə artırmayacaq.

Ümumiyyətlə, Keynsçi nəzəriyyənin ənənəvi nəzəriyyədən fərqi üç nöqtədə müəyyən edilir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədən çıxış edənlərin fərziyyələrinə görə, iqtisadiyyatın özlüyündə tam məşğulluğa nail olmasını təmin edən birbaşa nizamlayıcılar, real əmək haqqı elastikliyi, yığım və investisiyaların faiz dərəcəsi pulun yalnız istehlak üçün tələb edilməsidir. Keyns bu üç fərziyyənin doğru olmadığını qeyd edərək, əmək haqqının və faiz dərəcəsinin elastik olmadığını, iqtisadiyyatın özbaşına buraxılırsa, ancaq aşağı səviyyəli bir tarazlığa nail olunacağını, mənbələrin tam istifadəsinə nail olmaq üçün pul təklifini tənzimləyən pul siyasətilə yanaşı, büdcə gəlirini ayırmağa yönəlmiş bir maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin vacibliyini irəli sürmüşdür.

Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanan büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətləri çox geniş və çoxtərəflidir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə Keynsçi büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Belə ki, Keynsçi təhlilə əsasən məcmu tələbdəki artımın istehsalı və bilavasitə məşğulluğu artıracağı, vəsait mənbələrinin tam istifadə olunmasını təmin edəcəyi fikirlər var. Çünki bu fikirlərin əsasında təklif şərtlərinin elastikliyi dayanır. İstehsal normasındakı azalma və bunun da nəticəsində meydana çıxan işsizliyin səbəbi faydalı tələbin aşağı olmasıdır.

Büdcə siyasəti, büdcə kəsiri vasitəsilə məcmu tələbdəki bu azlığı qaydaya salır və iqtisadiyyatı tam məşğulluğa cəlb edir. Halbuki az inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin aşağı səviyyədə olması deyil, iqtisadiyyatda mövcud investisiya bazarının hərəkətə gətirə biləcəyi əməyin həcmindəki artıqlığıdır. Yəni, bu ölkələrdə investisiya qoyuluşu və yaxud investisiya imkanları az, işçi qüvvəsi isə həddindən artıq çoxdur. Bu baxımdan da, yuxarıda müəyyən etdiyimiz büdcə-vergi siyasəti, kəsirin maliyyələşdirilməsi ancaq məcmu tələbin artırılmasına yol açır. Bu da inflyasiyalı tənəzzülü meydana çıxarır.

Büdcə-vergi siyasətilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr olmaqla yanaşı bir çox qanunlar da mövcuddur. Məsələn, 1946-cı ildə ABŞ-da qəbul olunmuş “Məşğulluq qanunu” və digər, Xemfri-Xoukinsa, 1978-ci il qanunlarını büdcə-vergi siyasətinin tərkib hissəsi kimi qeyd etmək olar.

Bu qanunların əsas mahiyyəti iqtisadiyyatda məşğulluq yaratmaqla, işsizliyin və inflyasiyanın qarşısını almaqdan ibarət olmuşdur. ABŞ-da bu qanunlar tətbiq edildikdən sonra, iqtisadi sabitlik əldə olunaraq, iqtisadiyyatda canlanma tempinə nail olunmuşdur. Öz əsərlərində Amerika iqtisadiyyatını tərənnüm edən məşhur (K.R.Makonelli və S.L.Bryu) “Ekonomiks” kitabının müəllifləri, büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini, istehsal və məşğulluq həcmi yüksəltməklə, inflyasiyanın aşağı salınmasında görmüşdülər. Büdcə-vergi siyasətini məşhur Amerikan iqtisadçıları “Fiskal siyasəti” adlandırmış və iqtisadiyyatda sabitliyə nail olmaq üçün, dövlətin əsas maliyyə siyasəti olduğunu təsdiq etmişdirlər. Fiskal siyasəti, vergi-büdcə münasibətlərini, başqa sözlə büdcənin formalaşdırılması

siyasətini ifadə etməklə, maliyyə siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən və istiqamətlərindəndir. Fiskal siyasəti hökumət xərcləri və vergi qoymaya əsaslanaraq, istehsal və məşğulluq həcmnin yüksəldilməsinə və inflyasiyanın dərəcəsinin aşağı salınmasından ibarət olan iqtisadi siyasətdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində fiskal siyasətindən daha geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə isə büdcə-vergi siyasətinin ən mühüm və ən çətin vəzifəsi, iqtisadiyyatın sabitliyini təmin etməkdir. Büdcə-vergi siyasəti, xüsusi bölmədə iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırmalı və iqtisadi inzibati infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə büdcə-vergi siyasətini sət apararaq, büdcə orqanlarında, xüsusilə də vergi sisteminin işində tam dəyişiklik aparmaq bir sıra mühüm problemlər yarada bilər. Buna görə də büdcə strukturunda yenidənqurma mərhələ-mərhələ həyata keçirilməlidir ki, büdcənin gəlirləri azalmasın və vacib funksiyalar vaxtında yerinə yetirilə bilsin. Büdcə-vergi siyasəti, büdcənin formalaşması ilə yanaşı, dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində mühüm rol malik ola bilən maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsində büdcə-vergi siyasəti çox əhəmiyyətli rol oynayır.

1.2. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə maliyyə siyasətinin məqsədi və vəzifələri

Milli iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə hökumət tərəfindən əsas etibarilə büdcə və vergi alətlərindən istifadə etməklə həyata keçirilən iqtisadi və inzibati tədbirləri görmək maliyyə siyasətinin məqsədidir. Dövlət öz maliyyə siyasətini formalaşdırmaqla makro və mikro səviyyədə qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu kimi maliyyənin tənzimlənməsi prosesini həyata keçirir. Bu cür dövlət tənzimlənməsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında baş verən maliyyə proseslərinə təsir sistemidir.

Maliyyə konsepsiyası dövlət tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. Dövlət

maliyyə tənzimlənməsinin reallaşdırma formasına görə iki fərqli dünya konsepsiyası vardır: monetarizm və keynsçilik. Monetarizm azad, tənzimlənməyən və dövlət müdaxiləsinin minimuma endirilməsinə, eyni zamanda, pul kütləsinin stabil artım tempinin saxlanılmasına üstünlük verir. Beynəlxalq Valyuta Fondu və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən maliyyə çətinlikləri keçirən, büdcə kəsininin və tədiyyə balansının maliyyələşdirilməsi üçün xarici mənbələri cəlb edən dövlətlərin maliyyə sabitliyinin reallaşdırılması proqramında bu konsepsiya geniş istifadə olunur. Bu siyasət dövlət xərclərinin azaldılması və vergilərin artırılmasına əsaslanır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azaldılması, büdcə kəsininin ixtisarı və inflyasiyanın səviyyəsinin aşağı salınması monetarizm siyasətinin məqsədidir. Lakin bu proseslər iqtisadi artımı zəiflədir. Belə ki, tələbin azalması satış prosesinin və məhsul istehsalı həcmnin azalmasına səbəb olur. Dövlət sərt pul-kredit siyasəti yeritməklə qiymətlərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə təmin edən müəssisələrin istehsal həcmnin artmasının qarşısını alır. Belə bir məhdudlaşdırıcı siyasət rəqabəti və müflisləşmək imkanlarını gücləndirməklə cəmiyyətdə sosial gərginliyi artırır.

Son illər ərzində monetarizmin əksi olan keynsçilik maliyyə konsepsiyası geniş istifadə olunur. Onun əsasında iqtisadiyyatda həyata keçirilən dəyişikliklərin dövlət tənzimlənməsi və dövlət müdaxiləsi durur. Keynsçilik özündə dövlət xərclərinin genişləndirilməsi və vergilərin azaldılmasını, eyni zamanda, tədavüldə olan pul kütləsinin artması ilə əlaqədar olan ekspansionist maliyyə siyasətinə əsaslanır.

Dövlət xərclərinin artırılması istehsalın artımını, eyni zamanla, investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırır. Bu zaman əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, əmtəə, iş və xidmətlərə məcmu tələb də artır. Yüksək alıcılıq qabiliyyəti yalnız müəyyən şəraitdə müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyini və məhsulun keyfiyyətini artırır. Hazırda bu iki problem Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün çox aktualdır.

Ekspansionist siyasət qiymətlər üzərində sərt nəzarəti tələb edir. Bu isə inflyasiyanın artım riskinin böyük olması, faiz məzənnələrinin və vergilərin yüksək səviyyəsi ilə izah oluna bilər.

Dövlət xərclərinin artırılması büdcə ayırmalarından istifadənin səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, yaxud vergi daxilolmalarının yüksək səviyyəsi

hesabına əldə olunur. Vergi daxilolmalarının artımı isə adətən istehsalın genişləndirilməsi, məhsul istehsalının həcmının artırılması zamanı baş verə bilər. Bu şəraitdə vergiyə cəlb etmə bazası avtomatik olaraq genişləndiyinə görə vergi dərəcələrini yüksəltmək heç də vacib deyildir. Xərclərin artım tempi gəlirlərin artım səviyyəsini üstələməməlidir və bu nisbətənin üzərində ciddi dövlət nəzarəti olmalıdır. Dövlət belə bir siyasətin həyata keçirilməsi üçün uzunmüddətli mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşları proqramına malik olmalıdır. Keynsçilikdən dünya maliyyə təcrübəsində çox nadir hallarda istifadə olunur, çünki bu çox vaxt büdcə kəsirinin və inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Belə bir siyasət dövlət üzərinə böyük vəzifələr qoyur və sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxilənin həddini müəyyənləşdirmək üçün əsaslı qanunvericilik bazasının işlənməsini tələb edir.

Monetarist məktəbin nümayəndələrinin fikrinə görə azad qiymət əmələgəlməsinin nəticəsi tələb və təklifin balanslaşdırılması və stabilliyin əldə edilməsidir. Keynsçiliyin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, qiymətlər az hərəkətlidir və tələb və təklifin vəziyyətinin dəyişilməsinə tez əks-təsir göstərə bilmir. Buna görə də qiymətlərin dəyişdirilməsi bazar konyunkturunda düzgün istiqamət kimi götürülə bilməz.

İqtisadi münasibətlərin tarixi inkişafı və ictimai-siyasi şəraitə müvafiq olaraq vergiyə cəlb etmə təcrübəsinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması səyləri nəticəsində vergi sisteminin müxtəlif konseptual modelləri yarandı. Bu modelləri «vergi nəzəriyyələri» adlandırırlar. Onların hər biri vergi sisteminin qurulmasının öz prinsiplərini, onun tərkibini, quruluşunu, rolunu, funksiya və iqtisadi əhəmiyyətini irəli sürür.

XVII əsrdə merkantalistlərin (D.Lokk, T.Hobbs) hansı vergi növünün - birbaşa, yaxud vasitəli vergilərin əlverişli olduğunu müzakirə etməklə bərabər vergi ödəyicisi və ümumilikdə iqtisadiyyat üçün daha əlverişli olan vergiyə cəlb etmə obyektlərini (torpaq, əmlak) irəli sürdülər. Bu zaman, fiziokratlar XVIII əsrin ikinci yarısında (F.Kene, O.Mibaro, A.Tyuqo) ilk dəfə olaraq vergiyə cəlb etmənin ədalətliliyi, vergi yükünün müəyyən edilməsi, gəlir mənbələri haqqında məsələ qaldırdılar.

A.Smit tərəfindən ilk dəfə olaraq dövlət maliyyəsinin tədrici inkişafı haqqında

təlim yarandı. Vergi sisteminin formalaşması dövlətin inkişafının yüksək səviyyəsində baş verir. A.Smit onu müstəqil təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin sistematik və çox və ya az dərəcədə sadələşdirilmiş tutulması kimi qiymətləndirir və vergiyə cəlbətmənin dörd prinsipini irəli sürmüşdür: bərabərlik, müəyyənlik, əlverişlilik (ödəmə əlverişliliyi) və ucuzluq. Alim-klassiklər U.Petti, J-B Sey və ingilis iqtisadçıları D.Rikardo və C.Mill tərəfindən tələbin təklifi formalaşdırdığı və onlardan hər hansı birinin - digərini üstələdiyi zaman istehsalçıların xalq təsərrüfatının geri qalmış sahələrinə keçirilməsi yolu ilə özünü tənzimləməsinə əsaslanan iqtisadiyyatı dayanıqlı və özünü tənzimləyən sistem adlandırırdılar. Dövlət yalnız öz üzərinə düşən mülkiyyətçilik hüququnun qorunması funksiyasını yerinə yetirməklə azad bazarın iqtisadi inkişafını təmin edirdi. Vergilər bu məqsədlər üçün dövlət xərclərinin ötürülməsi mənbəyi rolunu oynayırdılar.

Keynisçilik nəzəriyyəsi iqtisadiyyatın ümumi fəaliyyət elementlərinin təhlilini əks etdirərək dövlət tənzimlənməsinin əsas makroiqtisadi istiqamətlərini əsaslandırır. Bu nəzəriyyə dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif metodları vasitəsilə istehsal olunmuş məhsulun satışının təmin edilməsi formasında “səmərəli tələbin” yaradılması zəruriliyini sübut edir. C.Keynsə qədər belə hesab edilirdi ki, milli sərvətin əsasını qənaətcillik təşkil edir. C.Keyns bu fikri təşəbbüskarlıq keyfiyyəti ilə daha da zənginləşdirirdi. Onun fikrincə, dövlət investisiya axınının gücləndirilməsində təkcə öz pul-kredit siyasəti ilə deyil, həmçinin müvafiq vergi sistemlə həyata keçirilən büdcə siyasəti vasitəsilə böyük rol oynaya bilər.

Neoklassik modelin qurucularından biri olan C.Mill dövlətə iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində vasitəli yol ayırırdı. Yalnız Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinə üstünlük verməklə və büdcə-vergi siyasətini nəzərə almamaq şərti ilə neoklassiklər belə hesab edirdilər ki, bu yolla gəlirlərin yenidən bölgüsünün səmərəli mexanizmi yaradılacaqdır.

Neoklassik nəzəriyyədə, öz növbəsində, iki istiqamət inkişaf etmişdir: təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi və monetarizm.

Vergilərin azaldılması və müəssisələrə vergi güzəştlərinin təqdim edilməsini təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi nəzərdə tutur. Bu istiqamətin tərəfdarlarının fikrincə,

yüksək vergilər sahibkarlıq təşəbbüsünü və investisiyalaşdırma siyasətini, istehsalın yeniləşdirilməsi və genişləndirilməsini sıxır. Bazarın ən yaxşı tənzimləyicisi bazarın özüdür, bu nəzəriyyənin əsas şüarıdır. Dövlət müdaxiləsi və yüksək vergilər isə onun normal fəaliyyət göstərməsinə mane olurlar.

Vaxtilə A.Smit qeyd edirdi ki, dövlət vergi yükünün azaldılmasından daha çox qazanır, belə ki, vergilərdən azad olmuş vəsaitlərdən əlavə gəlir əldə edilə bilər ki, bunun da nəticəsində dövlət xəzinəsinə vergi ödənəcəkdir. Ödəyicilər həvəslə bu vergini ödəyəcəklər, dövlət isə öz növbəsində ağır vergi yükünün təzahürü olan vergidən yayınan vəsaitlər üzrə cərimə və sanksiyaların toplanmasına vəsait sərf etməyəcəkdir. A.Smitin nəzəri fikirləri bütün iqtisadçı-alimlər üçün aksioma çevrildi.

Dövlət vergi yığımları vasitəsilə özünün tələbatlarından və sərhədlərinin müdafiəsindən, həmçinin müharibələr aparmaq üçün vəsaitlər yığırdı. Məsələn, ölkənin iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərməkdən ötrü vergilərin digər məqsədlər üçün istifadə edilməsinin mümkün olması haqqında iqtisadçılar yalnız bazar iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başladıqdan sonra fikirləşməyə başladılar: ilk növbədə, natural deyil, pul dövriyyəsi üzərində qurulmuş burjua cəmiyyətinin inkişafı istehsalın miqyasının artması və onun səmərəliliyinin yüksəlməsilə yanaşı, çoxsaylı problemlərin də, məsələn, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi ilə bağlı problemlərin artmasına gətirib çıxardı. Bu isə, labüd olaraq, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmlərinin yaradılması tələbatını meydana gətirdi. Almaniyada F.List başda olmaqla milli iqtisad məktəbinin alimləri də vergiqoymadan, xüsusilə də rüsumlardan, milli sənayenin yaranmasını təmin etmək məqsədilə istifadə edilməsini zəruri sayırdılar. ABŞ-da Patten və Keri, Fransada Pol Kove kimi fəhlələrin əməkhaqqları yüksək, Yaponiya kimi əməkhaqqı ABŞ-a nisbətən aşağı olan ölkələrin rəqabətindən müdafiə etmək üçün gömrük maneələrindən istifadəni təklif edirdilər. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində büdcəyə bütün daxilolmaların 80-90%-i vergilərin payına düşürdü. Belə ki, Böyük Britaniyada 1880-ci ildə dövlət büdcəsinin bütün gəlirlərinin - 91, Rusiyada - 81,9, ABŞ-da (1906-1910-cu illər) - 92%-ni vergilər təşkil edirdi. Cəmiyyətin mentalitetinin dəyişməsi labüd olaraq ictimai həyatın və ilk növbədə, onun iqtisadi sahəsinin idarə olunmasına yanaşmaların da

dəyişməsinə gətirib çıxartdı.

Nəticədə vergilərin rolu kəskin şəkildə artmağa başlamış və vergi sistemi makroiqtisadi tədqiqatların ən mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

“Klassik” məktəbin maliyyəçi və iqtisadçıları dövlətin öz vəsaitlərindən istifadə etməklə iqtisadiyyata təsir göstərə bilib-bilməməyi ilə maraqlanmamışlar. Bundan başqa, rəsmiyyət tələb edirdi ki, iqtisadi qüvvələrin azad fəaliyyəti dövlət vəsaitlərindən istifadə etməklə imkan daxilində az pozulsun. Bu, dövlət vəsaitlərinin “neytrallığı” təlimidir. Hal-hazırda isə iqtisadiyyata, planlaşmanın inkişafına müdaxilənin zəruriliyi dövləti iqtisadiyyata təsir göstərmək imkanı verən alətlərdən istifadəyə əl atmağa məcbur edir.

Rus iqtisadçılarının maliyyə siyasətinin mahiyyətinin açıqlanmasında böyük əməyi olmuşdur. Professor V.V.Lavrov maliyyə siyasətinin mahiyyətini açıqlayan zaman onun istehsalın uçotu və nəzarətlə, əməyin miqdarı və məhsulların bölgüsü ilə əlaqəsini xüsusilə qeyd etmişdir. Milli banklar, xarici ticarətin inhisarlaşdırılması, pul tədavülü üzərində dövlət nəzarəti, vergilərin tətbiq edilməsi sahəsində maliyyə siyasətinin növbəti vəzifələrinin müəyyən edilməsində bu məsələlər baza rolunu oynayır. O zamanlar maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsində əsas kimi götürülürdü və iqtisadi dəyişikliklər üçün vəsaitlərin və resursların mərkəzləşdirilməsi ilə əlaqələndirilirdi. İqtisadçı İ.V.Levçuk isə maliyyə siyasətinin istehsalın səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynadığını qeyd edərək göstərirdi ki, siyasət maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinin idarə edilməsində düzgün mərkəzləşdirilmiş və demokratik uzlaşma yarada bilər.

V.S.Pavlovun maliyyə siyasətinin mahiyyətinə dair baxışları da maraq doğurur. Maliyyə və kredit dövlət kreditləşməsində ayrılmaz tamın hissələri kimi görünür və maliyyə-kredit siyasətini ölkənin real maliyyə-iqtisadi şəraitilə, maliyyə-kredit sisteminin yenidən qurulmasının istiqamətləri və metodları ilə, iqtisadi islahatlaşma problemlərinin həllinə yeni yanaşmalar ilə əlaqələndirirdi. Fikrimizcə, M.K.Şeremetyev özünün “SSRİ maliyyəsi” əsərində məsələnin tam tədqiqini aparmışdır. Onun məzmununa müəllif iki təyinat verir: maliyyədən istifadə sahəsində dövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və maliyyənin mərkəzləşdirilmiş ifadəsi. Belə-

liklə, maliyyə siyasətini əksər sovet iqtisadçıları hər şeydən əvvəl, əmtəə istehsalının iqtisadi qanunlarının dəyər, pul formasında reallaşdırılmasında maliyyədən istifadə siyasəti, iqtisadiyyatda pul münasibətlərinin maliyyə sistemi vasitəsi ilə ifadəsi kimi qiymətləndirirdilər. Maliyyə siyasəti xalq təsərrüfatının natural və pul bazasının artırılması üçün şəraitin yaradılması, maraqların maliyyə resursları fondunun formalaşdırılması və istifadəsi vasitəsilə yenidən bölgüsü kimi şərh edilirdi.

Doğrudan da, maliyyə siyasətinin belə müəyyənləşdirilməsi onun aşağıda sadalanan əsas məqsədləri ilə bir daha təsdiq edilir:

- maliyyə resurslarının istifadəsi və həmçinin yüksəldilməsi. Maliyyə siyasətinin iqtisadiyyata təsirinin araşdırılması üçün bu çox vacib məsələdir. Belə ki, maliyyə siyasətinin işlənməsi və həyata keçirilməsi zamanı maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsinə və cəmiyyətin daimi olaraq artan iqtisadi və sosial tələbatlarının ödənilməsi mənbələrinin azalmasına gətirib çıxara bilər;

- iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması və strukturunun yenidən qurulması, istehsalın ümumi həcmində ikinci qrupa aid edilən sahələrin xüsusi çəkisinin artması, məhsul vahidinə məsrəflərin azaldılması və pul tədavülünün sadələşdirilməsi;

- əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə sənayenin və aqrar sahənin inkişafı əsasında nail olmaq. Maliyyə strategiyasının sosial yönümlülüyü təkcə xalqın rifahının yüksəlməsinə yönəldilmiş maliyyə resurslarının artırılmasında deyil, həmçinin, iqtisadi siyasətin əsas məqsədinə yeni yanaşmada əks olunmalıdır. İnsanların həyat səviyyəsi indi istehsalın inkişafını, maliyyə resurslarının istiqamətləri və istifadə strukturunu ölçən bir göstərici hesab olunur.

İqtisadçılar maliyyə siyasətinin əsas vəzifələrini üç növə ayırırlar: iqtisadi artım siyasəti, stabilləşdirmə siyasəti və işgüzar fəallığın məhdudlaşdırılması siyasəti. İqtisadi artım siyasəti dedikdə, ümumi milli məhsulun faktiki həcmiminin artırılmasına və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsinə istiqamətlənmiş maliyyə tədbirləri sistemi başa düşülür. Bu stimullaşdırıcı maliyyə siyasəti özündə dövlət xərclərinin artımı və vergi yükünün azaldılması fikrini təsdiqləyir. Əgər hazırkı dövrdə balanslaşdırılmış büdcə əldə edilmişdirsə, maliyyə siyasəti gələcəkdə tənəzzül dövründə büdcə kəsinin örtülməsi istiqamətində hazırlanmalıdır. Dövlət fiskal siyasət və dövlət

xərcləri tədbirlərindən mövcud inkişaf səviyyəsini, yəni məhsul buraxılışı istehsalının həcmi və qiymətlərin səviyyəsini olduğu kimi saxlamağa çalışırsa, deməli, dövlət tərəfindən stabilləşdirici siyasət həyata keçirilir. Stabilləşdirmə siyasəti ilə stimullaşdırıcı və ya əksinə məhdudlaşdırıcı maliyyə siyasəti arasında köklü fərqlər olduğu üçün onları eyniləşdirmək olmaz. Fikrimizcə, artıq ölkə üçün xarakterik olan istehsalçı kimi artan tempə inkişaf etsə iqtisadi artım siyasəti həyata keçirilə bilər. Öz növbəsində işgüzar fəallığın məhdudlaşdırılması siyasəti potensial səviyyəyə nisbətən ÜDM-un real həcmi azaldılmasına istiqamətləndirmişdir.

Məhdudlaşdırıcı siyasət dövlət xərclərinin azaldılmasını və vergilərin artırılmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, maliyyə siyasəti dövlət büdcəsinin müsbət saldonun təmin edilməsinə o zaman istiqamətlənər ki, iqtisadiyyat qarşısında inflyasiya üzərində nəzarət etmək vəzifəsi qoyulsun.

İndi isə bu və ya digər şəraitdə milli iqtisadiyyatda yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq maliyyə siyasətinin həyata keçirilmə təsiri mexanizminin araşdırılması üzərində dayanaq. Bu siyasətin reallaşması aşağıdakı mərhələlərdən ibarət ola bilər:

- maliyyənin iqtisadi qanunların tələblərinin öyrənilməsi əsasında formalaşan elmi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyalarının işlənilməsi;
- istehsalın təkmilləşdirməsi perspektivlərinin və əhəlinin sosial-iqtisadi tələbatlarının hərtərəfli təhlili;
- perspektiv və cari dövr üçün maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- maliyyə siyasətinin uzunmüddətli strategiya və taktikasının hazırlanması;
- qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə olunmasına istiqamətlənmiş praktiki addımların həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi.

Maliyyə siyasətinin iqtisadiyyata birbaşa təsiri sonuncu mərhələdə hiss olunur, lakin bu əvvəlki iki mərhələlərin məzmununa əsaslanmaqla həyata keçirilir. Belə bir mexanizmin maliyyə tənzimlənməsinin bütün imkanlarını əhatə etmir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi vəziyyətə hökumətin məqsədyönlü təsiri olmadan iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi mümkün deyildir:

- iqtisadi şəraitin köklü dəyişilməsi şəraitində özünü tənzimləmə kifayət etmir.

Belə ki, hər bir əlavə gəlirin müəyyən bir hissəsini tutmaqda davam etməklə vergilər qalan pul vəsaitlərinin iqtisadi proseslərə təsirini dəf edə bilmirlər və bu zaman hələ stabilləşdiricinin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədən multiplikasiyanın səmərəsi nəzərə alınmır;

- hökumətin passiv hərəkət göstərməsinə maneçilik törədən siyasi, yaxud digər qeyri-iqtisadi amillərin də mövcud olması.

Yalnız qurulmuş stabilləşdiricilər vasitəsilə iqtisadi proseslərin tənzimlənməsini həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Buna görə də iqtisadçıların etirazlarına baxmayaraq, fikrimizcə, hökumət tərəfindən diskresion siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir.

Hökumət tərəfindən həyata keçirilən fiskal siyasət isə Azərbaycan dövlətinin vergi sisteminin prinsiplərinə əsaslanmalı və ölkə daxilində iqtisadi münasibətləri tənzimləməlidir. Bundan əlavə, fiskal siyasətin reallaşdırılması zamanı vergiyə cəlb etmənin dövlət idarəetməsinin aşağıda sadalanan əsas funksiyaları nəzərə alınmalıdır:

- dövlət xərclərinin müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsi;
- sosial bərabərliyin saxlanılması;
- əhalinin kəskin təbəqələşməsinin qarşısının alınması;
- iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən inflyasiya əleyhinə, sahəvi və regional tənzimlənməsi.

Belə ki, Azərbaycan hökuməti istənilən halda fiskal siyasətin bütün elementlərindən istifadə etməklə ölkə iqtisadiyyatında baş verə biləcək çətinliklərlə səmərəli mübarizə aparmağa imkan verən büdcə-vergi siyasətinə və onun həyata keçirilmə mexanizmlərinə malikdir.

Şübhəsiz ki, belə elmi yanaşma, maliyyə siyasətini müəyyənləşdirən bütün amillərin öyrənilməsi bu siyasətin nisbi müstəqilliyi sayəsində obyektiv iqtisadi münasibətlərlə əlaqəsinin kəsilməməyinə zəmanət verə bilər. Təcrübə göstərir ki, əgər maliyyə siyasəti iqtisadiyyatdan ayrılırsa, bu, ciddi iqtisadi çətinliklərə səbəb olar, mövcud imkanların reallaşdırılmasını məhdudlaşdırar. Maliyyə siyasətinin işlənilməsinə elmi yanaşma onun ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarına uyğunluğunun əsas şərtidir. Bu vacib tələbin pozulması xalq təsərrüfatında böyük itkilərə gətirib çıxara

bilər.

Demək olar ki, istənilən dövlətin maliyyə siyasəti tək-cə bazar iqtisadi prinsipləri əsasında deyil, həmçinin dünya iqtisadiyyatındakı cari vəziyyətə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə siyasəti ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi və bütövlükdə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə ölkənin maliyyə resurslarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi kimi müəyyən etmək olar.

1.3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin həyata keçirilməsində maliyyə siyasətinin rolu

Maliyyə siyasəti - dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsinə, onların məqsədəuyğun bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilən xüsusi fəaliyyət sahəsidir.

Maliyyə siyasəti dövlətin maliyyə resurslarının toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Maliyyə siyasəti ictimai həyatın bütün tərəflərini, yəni həm iqtisadi, həm sosial və həm də beynəlxalq münasibətləri əhatə edir.

Dövlət həyata keçirilən maliyyə siyasətinin başlıca subyektidir. O, perspektiv üçün maliyyə inkişafının əsas istiqamətlərinin strategiyasını, qarşıdakı dövrə fəaliyyət taktikasını, iqtisadi məsələlərə nail olmağın vasitə və yollarını müəyyən edir.

Dövlətin maliyyə siyasətinin formalaşmasının ümumi prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Maliyyənin inkişafının elmi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyasının hazırlanması. O, iqtisadiyyatın durumunun, onun sabitliyi perspektivinin, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafının, xalq təsərrüfatının və ölkə əhalisinin maliyyə resurslarına tələbatının təhlili əsasında formalaşır.

Maliyyənin inkişafının elmi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyasının məqsədi cəmiyyətin inkişafı tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan maliyyə resurslarının daha

tam səfərbərliyə alınmasından ibarətdir. O, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının, qeyri - istehsal sferasının və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasını nəzərdə tutur.

2. Maliyyə resurslarının bir hissəsinin dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarında təmərküzləşməsi. Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşması, ordunun, məhkəmə, icra hakimiyyəti orqanlarının, təhsilin, səhiyyənin mədəniyyət müəssisələrinin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi və habelə dövlət və müdafiə təyinatlı obyektlərin tikintisi üçün vəsaitin yığılması məqsədilə həyata keçirilir.

3. Dövlətin maliyyə resurslarından istifadənin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi. Maliyyə resurslarının istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərinin hazırlanmasının məqsədi onlardan daha səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. Buna isə hər şeydən əvvəl resursların üstün sahələrə və sosial sferaya bölüşdürmək yolu ilə nail olunur. Az maliyyə məsrəfi ilə daha yüksək nəticələrə nail olmaq həm bütövlükdə dövlət və həm də hər bir təsərrüfat subyekti üçün birinci dərəcəli vəzifə hesab edilir.

4. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa yönəldilən praktiki fəaliyyətin həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafına maliyyənin təsirinin müəyyən edilməsi. Bunun üçün maliyyə münasibətlərinin təşkili üsullarının məcmusu kimi müəyyən edilən səmərəli maliyyə mexanizminin fəaliyyəti zəruridir. Bu isə özünə aşağıdakıları daxil edir:

- milli gəlirin bölgüsü metodları;
- dövlət büdcə fondlarının yaradılması üsulları (dövlət və yerli);
- məqsədli dövlət fondlarının yaradılması metodları;
- büdcəyə və məqsədli fondlara tədiyyə ödənişlərinin növləri;
- maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması;
- maliyyə nəzarəti.

Dövlət həyata keçirilən maliyyə siyasətinin başlıca subyektidir. O, perspektiv üçün maliyyə inkişafının əsas istiqamətlərinin strategiyasını, qarşıdakı dövrə fəaliyyət taktikasını, iqtisadi məsələlərə nail olmağın vasitə və yollarını müəyyən edir.

Cəmiyyətdə qarşıya qoyulan məqsədlərin xarakterindən və həll olunması metodlarından asılı olaraq maliyyə siyasəti ilə iki yerə ayrılır:

1. maliyyə strategiyası;
2. maliyyə taktikası.

Maliyyə strategiyası - uzunmüddətli perspektivə hesablanan və bir qayda olaraq iri miqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutan maliyyə siyasətinin uzunmüddətli xəttidir.

Maliyyə taktikası - maliyyə strategiyasının ən mühüm sahələrində qarşıya çıxan maliyyə məsələlərinin həlli metodlarıdır. Maliyyə strategiyası nisbi sabit olduğu halda maliyyə taktikası çevik olmalıdır. Maliyyə siyasətinin strategiya və taktikası qarşılıqlı surətdə əlaqədardır.

Ölkənin maliyyə ehtiyatlarının qanunvericilik əsasında səfərbərliyə alınması, onların bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərə maliyyə siyasəti deyilir. Bu siyasətin istiqamətləri ölkənin iqtisadi vəziyyətindən, həll olunan sosial-iqtisadi problemlərdən asılıdır. İqtisadiyyat böhranlı vəziyyətdə olduqda, dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasəti bir tərəfdən, istehsalın azalmağa doğru meyl etməsinin qarşısının alınmasına və onun stimullaşmasına (məsələn, istehsalçılar üçün güzəştlərin edilməsi), digər tərəfdən isə sosial proqramların həyata keçirilməsinin dayandırılması və ölkənin müdafiəsinin təşkili ilə əlaqədar xərclərin azaldılmasına yönəldilən tədbirlərlə müəyyən edilir. Buna uyğun olaraq, cəmiyyət bir keyfiyyət halından başqa bir keyfiyyət halına keçdikdə dövlətin maliyyə siyasətinin istiqamətləri də dəyişir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, proqnozları və tövsiyələri işləyib hazırlayarkən ölkədəki mövcud iqtisadi durumu arzu olunduğu kimi yox, əsl həqiqətdə olduğu kimi, tənqidi qiymətləndirmək lazımdır. Bu ona görə vacibdir ki, milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində məsələn, dövlətin sosial - təminat proqramının həyata keçirilməsi, gəlirlərin orta səviyyəsinin gözlənilməsi, səhiyyənin, təhsilin və s. maliyyələşdirilməsi və ya subsidiyaların verilməsi - dövlət məhz maliyyə siyasəti vasitəsilə iştirak edir.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış fiskal siyasət-dövlətin vergiqoymada və dövlət xərcləri sahəsində həyata keçirdiyi siyasət olub, dövlət xəzinəsini doldurmağa yönəldilmiş maliyyə siyasətinin bir hissəsidir. Bu siyasətin hazırlanmasına tələbat

dövlət maliyyəsinin stabil iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynadığı XX əsrin ikinci yarısında xüsusilə güclənməyə başlamışdır.

Fiskal siyasət (bu siyasətin əsas məqsədi işsizliyi və inflyasiyanı aradan qaldırmaqdan ibarətdir) iqtisadiyyatda sabitləşdirici təsir göstərdiyinə görə o, 1930-cu illərdəki “Böyük depressiya” dövründə daha geniş miqyas almağa başlamışdır. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə bu sahədə ikinci dünya müharibəsindən sonra bir sıra konkret tədbirlər görülmüşdür. Bunu ABŞ-ın timsalında daha aydın görmək olar. Belə ki, müharibədən sonra işsizlik problemi kəskinləşdiyi üçün 1946-cı ildə federal hökumət iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında məsuliyyət daşdığı qanunla təsbit etmişdir.

Bu qanuna uyğun olaraq ABŞ prezidenti hər il iqtisadiyyatın cari vəziyyəti haqqında iqtisadi məruzə təqdim etməlidir. Bu məqsədlə iqtisadi məsləhətçilər şurası yaradılmışdır. Şura prezidentə və ABŞ konqresinin birləşmiş iqtisadi komitəsinə kömək edir və iqtisadi məsələlər üzrə tövsiyələr hazırlayır.

Dövlətin maliyyə siyasəti, vergilərin yığılması, işgüzar fəallığın tənzimlənməsi və bir sıra sosial vəzifələrin həll olunması üçün dövlət büdcəsində olan vəsaitdən istifadə edilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Fiskal siyasətin başlıca vasitələri vergi dərəcələrinin, vergitutma obyektlərinin və vergilərin növlərinin dəyişdirilməsidir. Fiskal siyasətin işlənilməsi hazırlanması ölkənin qanunvericilik orqanlarının müstəsna səlahiyyətindədir. Çünki, vergitutma və dövlət büdcəsindəki vəsaitin xərclənməsinə məhz onlar nəzarət edirlər.

Dövlətin həyata keçirdiyi fiskal siyasətin metodlarına dair müxtəlif baxışlar vardır. Belə ki, Keynsin metod tərəfdarları ənənəvi olaraq iqtisadi inkişafın başlıca stimulu olan səmərəli ümumi təklifin yaradılmasına üstünlük verir və hesab edirlər ki, vergilərin azaldılması istehsalın artmasına səbəb olur. Lakin qısa müddətli dövrdə büdcəyə daxilolmalar azalır, büdcə kəsiri isə artır.

Dövlətin büdcə siyasəti dedikdə, büdcənin gəlir və xərclərinin, habelə büdcə kəsirinin idarə edilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəzərdə tutulur.

Dövlətin büdcə siyasəti ilə əlaqədar bir neçə konsepsiya vardır. Birinci konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, büdcə hər il tarazlaşdırılmalıdır. Son

zamanlaradək milli iqtisadiyyatın sabit inkişaf etdirilməsini təmin edən büdcə, maliyyə siyasətinin məqsədini ifadə edən və hər il tarazlaşdırılan büdcə hesab edilirdi. Lakin bu problemi bir qədər dərindən və hərtərəfli nəzərdən keçirsək aydın olacaq ki, belə büdcə dövlətin fiskal siyasətinin səmərəliliyini ya tamamilə aradan qaldırır, yaxud da onu azaldır. Bunu yaxşı başa düşmək üçün bu vəziyyəti nəzərdən keçirək. Tutaq ki, iqtisadiyyatda uzunmüddətli işsizlik hökm sürür və əhalinin gəlirləri gündən-günə azalır. Aydın məsələdir ki, bu zaman vergilər hesabına büdcəyə daxilolmalar azalacaqdır.

Büdcənin hər il tarazlaşdırılmasına cəhd göstərilməsinin inflyasiyanın stimullaşdırılmasına gətirib çıxardığı ikinci misalı nəzərdən keçirək. İnflyasiya şəraitində pul gəlirlərinin artması vergilər hesabına daxilolmaların çoxalmasına səbəb olur. Odur ki, dövlət müxtəlif tədbirlər görməlidir (birinci misalda göstəriləndi kimi).

Büdcə siyasəti ilə əlaqədar ikinci konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, büdcə hər il yox, iqtisadi tsiklin gedişində tarazlaşdırılmalıdır. Bu konsepsiyanın məntiqi cəhətdən əsaslandırılması olduqca sadədir. Belə ki, istehsalın azalmasının qarşısını almaq üçün hökumət o vergiləri azaldır və dövlət xərclərini artırır, yəni şüurlu surətdə müvəqqəti olaraq büdcə kəsirinin artmasına şərait yaradır. İstehsalda yüksəlişə nail olunduqda vergilər artırılır, dövlət xərcləri isə ixtisar olunur. Büdcədə əmələ gələn müsbət qalıqdan, istehsal azaldığı dövrdə meydana çıxan kəsirin “örtülməsi” üçün istifadə edilir. Beləliklə, dövlət bu cür siyasət yeritməklə iqtisadi tsiklin müxtəlif mərhələlərində büdcəni tarazlaşdırır.

Bu konsepsiyayı reallaşdırdıqda meydana çıxan başlıca problem ondan ibarətdir ki, iqtisadi tsikldə azalma və yüksəliş, müddətlərinə görə eyni olurlar. Məsələn; istehsalın uzun müddətli azalma meyli qısa müddətli yükləliş dövrü ilə əvəz oluna bilər. İstehsal azaldığı dövrdə əmələ gələn büdcə kəsiri və dövlət borcu yüksəliş dövründə əldə edilən çox da böyük olmayan müsbət qalıqla örtülmür. Bu isə o deməkdir ki, büdcədə vaxtaşırı kəsir əmələ gəlir.

Maliyyə, pul münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu özünü əsas etibarilə dövlət və banklarla müəssisələr, müəssisələrin öz aralarında, onların daxilində müxtəlif istehsalatlar, müəssisələrlə

işçilər, dövlətlə əhali arasında meydana çıxan pul münasibətlərində göstərir. Maliyyə münasibətlərin toplusu dövlətin maliyyə sistemini əmələ gətirir və onun tərkibinə:

- a) ümum dövlət maliyyəsi ;
- b) müxtəlif mülkiyyət formalarına mənsub olan firma və müəssisələrin maliyyəsi;
- c) ev təsərrüfatlarının maliyyəsi daxildir.

Dövlətin maliyyə siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- a) Vergitutma və dövlət xərclərinin quruluşunun tənzimlənməsi;
- b) Büdcənin tənzimlənməsi.

Bunlardan birincisinə fiskal ikincisinə isə büdcə siyasəti deyilir. Fiskal siyasətin başlıca vasitələri vergi dərəcələrinin, vergitutma obyektlərinin və vergilərin növlərinin dəyişdirilməsidir. Bu siyasətin əsas məqsədi işsizliyi və inflyasiyanı aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Dövlətin həyata keçirdiyi fiskal siyasətlə yanaşı iqtisadi tsiklin müxtəlif dövrlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsi, işsizlik üzrə müavinətlərin verilməsi, sosial ödəmələr, əhalinin az təminatlı hissəsinin müdafiəsi proqramları və başqa sabitləşdirici amillərdə fəaliyyət göstərir. Bunlar istehsalın həcmi azaldığı dövrdə ümumi tələbin aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında müsbət rol oynayırlar; Dövlətin büdcə siyasəti dedikdə, büdcənin gəlir və xərclərinin, habelə büdcə kəsirinin idarə edilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəzərdə tutulur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanada büdcə-vergi siyasətinin formalaşması xüsusiyyətləri

Daim rəqabət mubarizəsi gedən bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi məsələləri aktual bir problemdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında da vergi siyasətinin və onun mühüm bir forması olan büdcə-vergi siyasətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun aparılması, onun səmərəli təşkili üçün prinsip, metod və mexanizmlərin tədqiq və təhlili, həmçinin ümumiləşdirilmiş makroiqtisadi dövlət tədbirlərinin hazırlanması nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Hökumət və Mərkəzi Bank respublikamızda planlı təsərrüfat dağıdıldıqdan sonra maliyyə siyasətinin müxtəlif pul-kredit, valyuta, büdcə-vergi variantlarının kombinləşdirilməsi yolu ilə maliyyə problemlərindən yayına bilmədi. İstehsal sektorunda struktur dəyişiklikləri, qarşılıqlı ödəmələr problemi, ağır vergi yükünün təsiri nəticəsində investisiya qoyuluşlarına stimulun olmaması, bank sektorunun və xidmət sferasının zəif inkişafı, iqtisadiyyatın nisbi qapalılığı və s. bu kimi fundamental amillər maliyyə orqanlarına vəziyyəti dəyişməyə imkan vermədi.

Fikrimizcə, baxmayaraq ki, maliyyə siyasətinin bütün həlqələri müstəqildir, lakin onlar fundamental iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində bir-biri ilə kifayət qədər möhkəm surətdə bağlıdırlar. Hökumətin iradəsindən asılı olmayan maliyyə siyasətinin gələcək perspektivləri, həmçinin, bir sıra daxili və xarici iqtisadi və siyasi amillərlə şərtlənir. İstənilən halda cari maliyyə şəraitini qiymətləndirərək dərk etmək lazımdır ki, iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərini - iqtisadi artımı və xalqın rifahının yüksəlməsini təmin etmək üçün dərin, daha səmərəli iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Respublikamızda son illərdə bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər və islahatlar nəticəsində ölkəmizin çoxşaxəli sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya üçün münbit şərait formalaşmışdır. Milli iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, xüsusilə, makroiqtisadi göstəricilərin artımında yüksək nəticələrə nail olmuşdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 2005-2013-cü illəri əhatə edən səkkiz ildə ölkədə Ümumi Daxili Məhsul istehsalının həcmi 4.2 dəfə, əsas kapitalla yönəldilmiş daxili və xarici investisiyalar 2.3 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 5,6

dəfə, xərcləri isə 5,5 dəfə artmışdır. Əhalinin sosial vəziyyətinə təsir edən əmək haqları və pensiyaların məbləğləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın formalaşdırılması respublikada aparılan ardıcıl iqtisadi islahatların mühüm nəticələrindən biridir. Qazanılan nailiyyətlərə baxmayaraq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında, xüsusilə, regionların inkişafında və əhalinin məşğulluğu sahəsində hələ də həllini gözləyən problemlər qalmaqdadır. Bu özünü daha çox regionların qeyri-bərabər inkişafında büruzə verir. “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” Azərbaycanın bütün regionlarının hərtərəfli və dinamik inkişaf etdirilməsi, onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasındakı fərqin aradan qaldırılması baxımdan təsdiq edilmişdir.

Qəbul olunmuş Proqram ölkəmiz üçün böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Dövlət Proqramının icrası nəticəsində əsasən 2012-ci ildə Ümumi Daxili Məhsul 2008-ci illə müqayisədə 33.2% artırılaraq 40137,2 milyon manatdan 53493,6 milyon manata qaldırılmışdır. Bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiya qoyuluşlarının həcmi 13492,5 milyon manata çatmışdır ki, bunun da təxminən 60%-i regionların inkişafına yönəldilmişdir.

İnvestisiya qoyuluşları regionların inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət investisiya xərclərinin vəsaiti hesabına dövlət büdcəsində regionların sosial-iqtisadi inkişafına hər il müəyyən məbləğdə vəsait ayrılır və bu vəsaitin həcmi getdikcə artmaqda davam edir. Sahibkarlığın regionlarda daha sürətli inkişafı üçün dövlət himayəsinin artırılması və ona zəruri maliyyə dəstəyinin verilməsi və aktual problemlərdən biridir.

2008-ci ildən sonra da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı yüksələn xətlə irəliləməkdə davam edir. Bu inkişafın əsas konturlarının müəyyənləşdirilməsində “2008-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı” mühüm rol oynayır.

Ölkədə makroiqtisadi dinamikanın ümumi mənzərəsini təhlil etmək üçün ilk növbədə illər üzrə ümumi daxili məhsul istehsalının həcmi nəzərdən keçirək (cədvəl 1).

2000-2012-ci illərdə ölkədə Ümumi Daxili Məhsul istehsalının həcmi

İllər	Cəmi (milyon manat)	Adambaşına (manat)
2000	4718,1	595,1
2001	5315,6	665,2
2002	6062,5	752,9
2003	7146,5	880,8
2004	8530,5	1042,0
2005	12522,5	1513,9
2006	18746,2	2241,1
2007	28360,5	3351,8
2008	40137,2	4603,7
2009	35601,5	4033,2
2010	42465,0	4753,0
2011	49636,3	5577,0
2012	53493,6	5884,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı, 2013

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi həm ÜDM-in ümumi həcmi, həm də adambaşına düşən ÜDM-in məbləği son illərdə artan dinamika üzrə inkişaf edir(10).

Bu günkü iqtisadi mənzərəni daha aydın təsəvvür etmək üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəricilərinə nəzər salaq (cədvəl 2).

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri

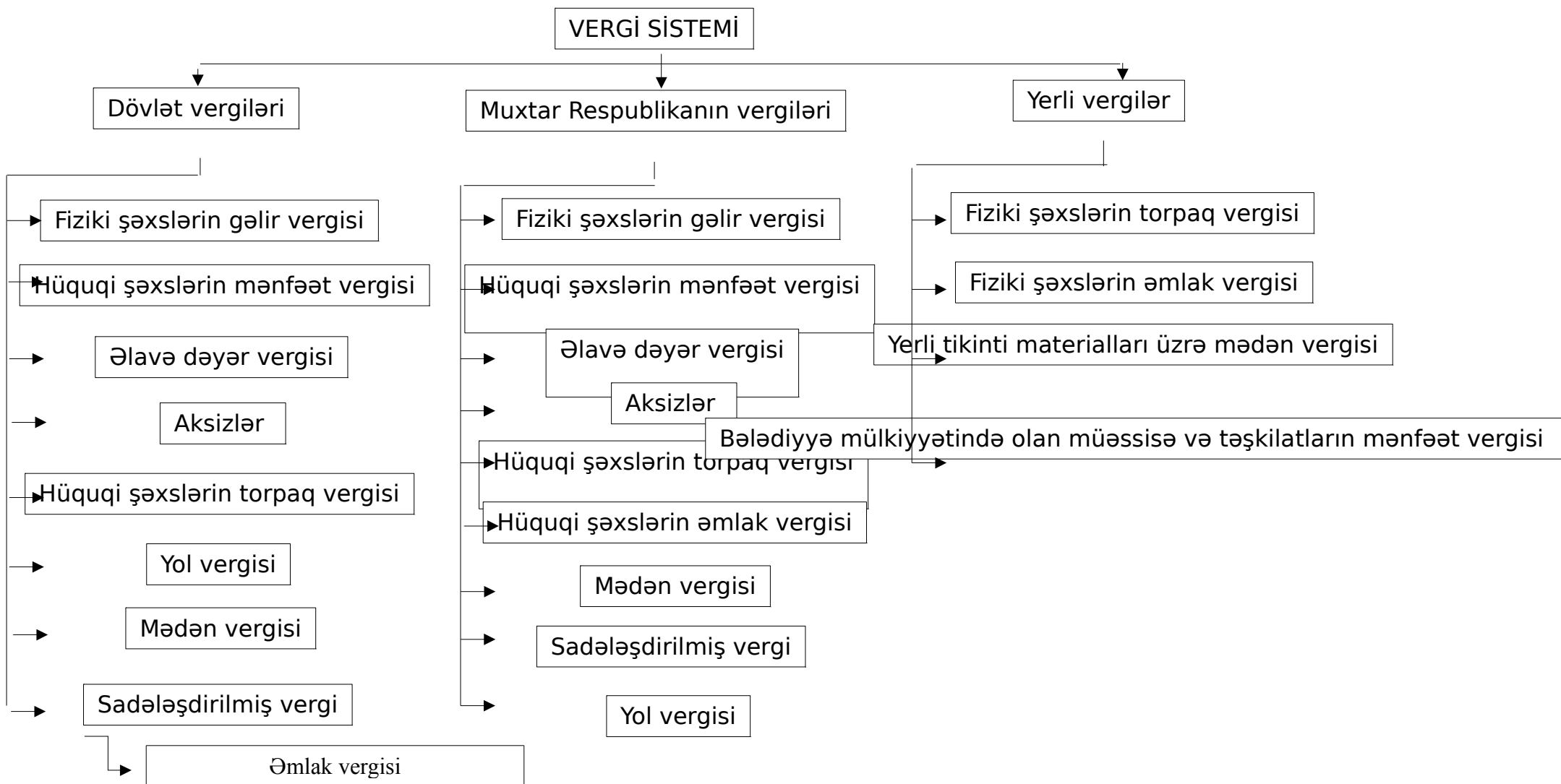
Göstəricilər	Ölçü vahidi	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ümumi Daxili Məhsul	milyon manat	12522,5	18746,2	28360,5	38005,7	35601,5	42465,0	49636,3	53493,6
Adambaşına düşən ÜDM	manat	1513,9	2241,1	3351,8	4439,9	4033,2	4753,0	5577,0	5884,5
Dövlət büdcəsini gəlirləri	milyon manat	2055,2	3868,8	6006,6	10762,7	10 325,9	11403,0	12061 ,0	16438,0
Dövlət	milyon	2140,7	3790,1	6086,2	10680,9	10 503,9	11765,9	12748,0	17072,0

büdcəsinin xərcləri	manat								
Dövlət büdcəsinin kəsiri (profisiti)	milyon manat	-85,5	78,6	-79,6	81,8	-178,0	-362,9	-687,0	-634,0
ÜDM-ə nisbətən									
-gəlir	%	16,4	20,6	21,2	28,3	29,0	26,9	24,2	30,7
-xərclər	%	17,1	20,2	21,5	28,1	29,5	27,7	25,6	31,9
-kəsir (profisit)	%	0,7	0,4	0,3	0,2	0,5	0,9	1,4	1,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, 2013

Cədvəldən görüldüyü kimi, son illərdə ÜDM-in sürətlə artımı büdcənin gəlir və xərclərinin də mütləq artımına səbəb olmuşdur. Büdcə gəlirləri iqtisadi əlaqələri ifadə etməklə bütün mülkiyyətdən olan hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri hesabına ölkənin büdcəsini yaradır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlətin maliyyə ehtiyatlarının təxminən 2/3-ni özündə birləşdirir.

Tətbiq olunan vergilərin tərkibi çox müxtəlifdir. Hər bir ölkədə tətbiq edilən vergilər ölkənin vergi sistemini təşkil edir. Vergilər müxtəlifliyi və hər vergi növünün özünəməxsus xüsusiyyəti vergilərin təsnifləşdirilməsinə böyük ehtiyac yaradır. Bunu aşağıdakı sxemdə aydın müşahidə edə bilərik (şəkil1).

Şək.1. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin dövlət siyasətindən vacib və lazımlı bir siyasi sektor bölümüdür. Bütçə siyasəti bütçə gəlirləri quruculuğunda əsas mənbə kimi seçilir. Bütçə siyasəti quruculuğu ilə növbədə gəlirlərin taktiki və strateji planlaşdırılmasına yönəldilir.

Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsində taktiki siyasətin uyğunlaşdırılması dedikdə növbədə, mövcud gəlir mənbələrinin xərclərə uyğun olaraq tənzimlənməsi başa düşülür. Bütçə gəlirləri içərisində əsasən ən çox yer alan vergi, gömrük gəlirlərinin mənbələridir. Taktiki cəhətdən bütçə siyasətinin vergi gəlirlərinə tətbiqi, ilk növbədə, verginin sahib olduğu vergi mənbələrinin, əmlak vergisi, əlavə dəyər vergiləri, mənfəət vergiləri, aksizlər, torpaq vergiləri, fiziki şəxslərin gəlir vergilərinin maksimum dəyər əldə etməsi deməkdir. Strateji hədəf isə mövcud gəlir mənbələrinin gələcək proqnozlaşdırma məqsədinə uyğunlaşdırılaraq eynilə maksimum dəyərləndirilməsi deməkdir.

Ümumi iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri də çevik vergi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsidir. Bu məqsədlə vergi işinin təşkilində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşdırılması çox vacibdir. Vergi siyasəti nəticə etibarilə elə bir sistemin formalaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır ki, bu sistem iqtisadi tənzimləməni normal şəkildə həyata keçirə bilsin. Məhz buna görə səmərəli fəaliyyət göstərən mükəmməl vergi siyasətinə çox böyük ehtiyac duyulur.

Bütçə siyasəti respublikamızda dövlət bütçəsi xərclərinin sosial və investisiya yönümlülüyü istiqamətində yeridilir. Bütçə xərclərinin idarə edilməsindən danışarkən bütçə federalizmini, yəni bütçə sferasında mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini və bu istiqamətdə yerli xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün bəzi gəlir növlərinin, məsələn, fiziki şəxslərin torpaq vergisi, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli xammal və tikinti materallarından tutulan mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəət vergisi və s. gəlirlərin yığılması və həmin vəsaitlərə sərəncam verilməsi səlahiyyətinin bələdiyyələrə verilməsini qeyd etmək olar. Bütçə federalizminin aşağıdakı prinsipləri vardır:

- qanunvericiliyə uyğun hakimiyyət orqanları arasında xərclər üzrə səlahiyyətin bölüşdürülməsi;

- müvafiq hakimiyyət orqanlarını zəruri maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək.

Xərclərin içərisində istehsalın inkişafına yönələn büdcə xərclərinin mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu xərclər bilavasitə dövlətin müəyyən etdiyi investisiya strategiyasının əsasında planlaşdırılır. Dövlətin investisiya strategiyasının məqsədi müəssisələrin və əhəlinin investisiya fəallığının yüksəldilməsi, inflyasiyanın qarşısının alınması, büdcə kəsirinin azaldılması, investorların və səhmdarların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasıdır.

Büdcə xərclərində sosial sahələrdə xərclərin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hal-hazırda dövlət büdcəsi sosial yönümlüdür, ümumi xərclərin təqribən 50%-ə qədərini sosial xərclər, yəni təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, sosial təminat, mədəniyyət, incəsənət, mənzil-kommunal xərcləri təşkil edir. Dövlət xərclərinin, məsələn, icra hakimiyyəti orqanlarının saxlanması, məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının saxlanması və müdafiə xərclərinin tərkibində də sosial xərclər vardır.

Sosial infrastruktur əhəlinin şəxsi tələbatını ödəməklə yanaşı, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı və istehsalın intensivləşdirilməsinin mühüm amili kimi çıxış edir.

Bilirik ki, dövlətin büdcə xərcləri iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir edir. Bu təsir dövlət xərclərini təmin edən maliyyə mənbələrilə bağlıdır. Dövlət xərclərinin istehsala göstərdiyi təsir, əsasən, investisiya həcmi, istehsal məsrəfləri və məşğulluq fəaliyyətinin təsirinin məcmusundan ibarətdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ABŞ-da ÜMM-in 20%-i dövlət alışı hesabına reallaşır.

Ölkədə aparılan büdcə-vergi siyasəti dövlət büdcəsi ilə yanaşı yerli (bələdiyyə) büdcələrin gəlir və xərclərinin formalaşmasına da təsirini göstərir.

Qeyri-dövlət yerli özünüidarənin real gücünü müəyyən edən əsas göstəricilərdən biri kimi, bələdiyyə büdcələrinin məcmu büdcə xərclərindəki xüsusi çəkisini qəbul etmək mümkündür. Bu cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bələdiyyələrin maliyyəsinin dəqiq mərkəzləşdirilmiş statistik uçotu aparılmayıb.

Yeni yaranan bələdiyyələrlə dövlət idarəetmə orqanları arasındakı qarşılıqlı

münasibətlər, keyfiyyətli hüquqi baza, yerli özünüidarə subyektlərinin optimal həcmi, yerli özünüidarə orqanlarının səmərəli fəaliyyəti və s. amillər yerli idarəetmə sisteminin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özünüidarənin real mövcudluğu, effektiv fəaliyyətini şərtləndirən mühüm amil yerli orqanların əlində real maliyyə vəsaitlərinin cəmləşməsi və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadədir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə yerli özünüidarələrin büdcə xərclərinin ABŞ-ın məcmu büdcə xərclərinin 22%-ni təşkil etdiyi bir şəraitdə, uyğun göstəricinin Fransada 17%, Böyük Britaniyada 22%, Norveçdə 31%-dir.

Respublikamızda bələdiyyələrin gələcək və real inkişafı yerli özünüidarənin çoxəsrlik inkişaf yolunu keçən Qərbin təcrübəsinin öyrənilməsi, yerli özünüidarə sisteminin formalaşmasında bu təcrübədən səmərəli istifadə edilməsilə bağlıdır.

Ölkədə daşınmaz əmlakın dövlət reyestr sistemi yaradılmışdır. Bununla əlaqədar aparılan işlərə görə güman etmək olar ki, gələcəkdə əmlak və torpaq vergisinin vergi bazasının dəqiqləşməsi mümkün olacaq. Perspektivdə fiziki şəxslərin əmlak və torpaq vergisi üzrə bələdiyyələrin maliyyə gəlirlərinin ən azı 3-4 dəfə artacağı gözlənilir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, ölkə qanunvericiliyi bələdiyyələrin maliyyə zənginliyi və müstəqilliyi üçün lazım olan bir çox məsələləri həll etməyib. Buna görə də qanunverici bazanın ətraflı təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Şübhəsiz ki, yalnız keyfiyyətli bələdiyyə xidmətlərini şərtləndirmir. İctimai xidmətlər təkcə bələdiyyə xəzinəsinə axan maliyyə kanallarının quruluşundan yaranmır.

Bələdiyyələrin büdcə gəlirlərinin formalaşması təkcə büdcə-vergi siyasəti ilə deyil, eyni zamanda büdcə prosesinin şəffaflığının təmin olunması ilə də sıx bağlıdır. Bu tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

- bələdiyyə qurumunda büdcə prosesinin həyata keçirilməsinin hüquqi təminatı;
- büdcə prosesinin mənbələri barədə əhalinin məlumatlandırılması;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarında əhalinin geniş məlumatlandırma sisteminin olması;
- əhalinin müxtəlif sosial qruplarının və təbəqələrinin büdcə prosesinə cəlb

olunması;

- maliyyə və digər proseduraları sadələşdirməklə onların hamı üçün anlaşılıqlı formaya salınması və informasiya təminatı;

- audit nəzarəti vasitəsilə bələdiyyələrin büdcəsinin gəlir və xərclərinin daha da şəffaflaşdırılması;

- əhalini yerli büdcələrin formalaşması və icra nəticələrinin qiymətləndirilməsi işlərinə cəlb etmək.

Bələdiyyələrin hansı formal statusa və ya səlahiyyətlərə malik olmasından asılı olmayaraq, əgər yerli hakimiyyət orqanları kifayət qədər maddi-maliyyə resurslarına malik deyilsə, real olaraq müstəqil idarəetmə hakimiyyətinə çevrilə bilməz. Məhz bu baxımdan yerli özünüidarəetmənin maliyyə-iqtisadi bazasının mühüm tərkib hissəsi kimi bələdiyyə mülkiyyətinin aktiv qaydada formalaşdırılması prosesi genişləndirilmişdir.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sosial-iqtisadi inkişafda və iqtisadi tənzimlənmədə ölkədə aparılan səmərəli büdcə-vergi siyasəti nəticəsində dövlət və yerli özünüidarəetmə büdcələrinin gəlirlərinin artırılması üçün münbit şərait formalaşdırmaq mümkündür.

2.2. Büdcə-vergi siyasətinin müasir vəziyyətinin təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitələrindən biri də büdcə-vergi siyasətidir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda 1992-ci ildən başlayaraq müasir büdcə-vergi sistemi qurulmağa başlamışdır. Ölkədə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yeni maliyyə siyasəti həyata keçirilməkdədir. Ötən illər ərzində büdcə-vergi islahatları sahəsində müvafiq qanunverici baza formalaşmışdır. Belə ki, 2001-ci ildə yeni «Vergi Məcəlləsi» qəbul olunmuş və 2002-ci ildə «Büdcə sistemi haqqında» qanun qüvvəyə minmişdir.

Vergi –büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində xeyli işlər görülsədə bu sahədə müəyyən problemlər mövcuddur. Bu problemləri həll etmək üçün dövlət bir sıra iqtisadi qanunlar qəbul etməklə iqtisadi inkişafa zəmin yaradır. Bu qanunların əksəriyyəti öz əksini dövlətin əsas maliyyə planı olan dövlət büdcəsində tapır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitindən dövlət indiyə qədər bir sıra iqtisadi qanunvericilik aktları qəbul etməklə, həm iqtisadiyyata müdaxilə edir, həm də öz iqtisadi siyasətini formalaşdırır.

Büdcə-vergi siyasəti stabilləşmə şəraitində həll edici rol oynayır. Onun həyata keçirilməsi tədbirləri xərcləri azaltmaqla və əlavə vergi islahatlarının köməyiylə gəlirləri artırmaqla büdcə kəsirinin kəskin sürətdə azaldılmasından ibarətdir. Stabilləşmə proqramında həm mərkəzi aparatda, həm də yerlərdə büdcə vəsaitindən səmərəli istifadəni və sərt qənaəti tutulur. Bu cür tədbirlər müxtəlif səviyyəli hakimiyyətlərin büdcə münasibətlərinə dövlət gəlirinin yenidən bölgüsündən asılı olaraq müxtəlif cür təsir edə bilər. İstehlakçılara dotasiyaları istisna etməklə, ixtisar edilən xərclərin çoxu mərkəzi hökumətin büdcəsinin payına düşür. Nəticədə, əlavə xərclərin əksəriyyəti sosial ehtiyaclara, yerli səviyyədə aid edilir, əlavə gəlirlərin demək olar ki, hamısı dövlət büdcəsinə daxil olur.

Dövlət, xüsusilə, makroiqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün, büdcə – vergi siyasətindən istifadə edərək, iqtisadi artıma və iqtisadi inkişafa zəmin yaradan hallara, yəni iqtisadi sabitliyə və ya tarazlığa müvəffəq olmalıdır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilən, mövcud böhran vəziyyətindən inkişafa doğru yönəldən, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinə müasir şəraitdə böyük ehtiyac var. Bu büdcə-vergi siyasəti elə bir iqtisadi siyasət olmalıdır ki, daima investisiya və kapital qoyuluşları cəlb edərək, istehsal sahələrini artıraraq, istehsalın həcmi yüksəltməklə, iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə şərait yaratsın.

Birincisi həmin sahələrdə özəlləşdirmə prosesi həyata keçirilərək dövlət büdcəsinə müəyyən vəsait daxil olmasının qarşısı alınır və büdcə kəsirlə yerinə yetirilir. İkincisi, həmin sahələrdə tənəzzül hökm sürərək, öz növbəsində büdcəyə daxil ola biləcək vergi və digər tədiyyələrin qarşısı alınır. Bu və ya digər səbəplərdən

islahatların gedişi prosesi ləng aparıla və ümumilikdə bazar iqtisadiyyatı qanunlarının respublikamızda formalaşmasına mənfi təsir göstərə bilər. Bəzən, islahatların gedişinə, istehsalın həcmnin artırılmasına, lazım olan pul vəsaiti olmadığından, bu prosesin sürətləndirilməsi çox çətinləşir. Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi müasir dövrdə, iqtisadiyyatımızın inkişaf etdirilməsi üçün külli miqdarda investisiya qoyuluşları tələb olunmuşdur.

Hazırkı iqtisadi şəraitdə istehsalın həcmnin artırılması və genişləndirilməsi, mövcud iqtisadi potensialdan tam istifadə edilməsi və struktur dəyişikliklərinin aparılması üçün, tələb olunan investisiya qoyuluşunun respublikanın öz daxili imkanları hesabına təmin edilməsi çox çətin olduğundan, xarici investisiyaların cəlb edilməsinə böyük ehtiyac olduğu duyulmaqdadır. Bu məsələnin nə dərəcədə vacib olduğunu nəzərə alaraq, hələ 1992-ci il 15 yanvar tarixində “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun iqtisadiyyata xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnika və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə olunmasına yönəldilmişdir və xarici investisiyaların hüquqlarının müdafiəsinə yüksək təminat verir.

Xarici investisiyaların cəlb olunması və qorunub saxlanmasını təmin edə bilən büdcə-vergi siyasəti, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın inkişafı, dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdən və onun tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinə bağlı olmaqla yanaşı, dövlət büdcəsindən iqtisadiyyata və investisiya qoyuluşlarına ayrılan xərclərin həcmindən birbaşa asılıdır. İttifaq dövründə investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri içərisində əsas yer tutan büdcə vəsaitləri xalq təsərrüfatı üzrə bütün investisiya qoyuluşunun 50%-dən çoxunu ödəyirdi. Hazırda isə iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayan, investisiyaların həcmi və dövlət tərəfindən ayrılan investisiyaların məbləği azalmışdır.

Ümumiyyətlə, investisiya xərclərinin artırılması müasir şəraitdə dövlətin əsas iqtisadi siyasətini təşkil edir, bunu ümumidaxili məhsuldakı investisiyaların xüsusi çəkisinə nəzər yetirdikdə görmək olar(cədvəl 3).

ÜDM-da dövlət investisiyalarının xüsusi çəkisi.

Milyon manatla

	2009		2010		2011		2012	
	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%
ÜDM	35601,5	100	42465,0	100	49636,3	100	53493,6	100
Dövlət investisiya qoyuluşu	5203,5	14.6	9905.6	23.3	12236.5	24.6	13492.5	25.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, 2013

Cədvəldən göründüyü kimi, 2012-ci ildə 2011-ci illə müqayisədə dövlət investisiya qoyuluşu təxminən 1.1 dəfə artmışdır. Bunun isə ÜDM-dakı xüsusi çəkisi 25.2 % olmuşdur. Bu isə 2011-ci illə müqayisədə 0.6 % çoxdur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət iqtisadiyyatında sabitlik yaratmaq məqsədi ilə bir sıra iqtisadi tədbirlər planı hazırlayaraq həyata keçirir. Dövlət büdcəsi tarazlığının əldə olunması, inflyasiyanın səviyyəsinin aşağı salınması, və s. amillər dövlət iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Müasir şəraitdə bu amillər həmçinin büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur. Büdcə tarazlığına yönəldilən yönəldilən büdcə siyasəti, büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasından və ya büdcə kəsirinin ümumdaxili məhsula nisbətində aşağı salınmasından ibarət olur.

Büdcə-vergi siyasətinin istiqamətlərindən olan dövlət büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətində dövlət bir sıra qanunlarda dəyişikliklər edərək, istehsalın həcmünün artırılması, vergi ödəyicisinin sayının çoxaldılmasına, büdcəyə daxil olacaq vəsaitin artırılmasına çalışır. Gəlirləri artırmaq üçün vergi miqdarının ədalətli bir şəkildə, istehsalı inkişaf etdirəcək şəkildə olması əhəmiyyətli rol oynayır. Burada ən böyük problemlərdən biri vergi dərəcəsi yuxarı olduqda vergidən boyun qaçırma, vergidən yayınma hallarının olmasıdır. Yəni, vergi ödəyiciləri verginin yüksək olmasından vergi ödəməkdən imtina edir və başqa yollara üz tuturlar.

Dövlət büdcəsindən iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə ayrılan xərclərə, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərcləri o cümlədən fermer təsərrüfatına

kredit güzəştləri fondu, qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra sənaye və tikinti xərcləri, dövlət investisiya xərcləri, nəqliyyat və rabitə xərcləri, iqtisadi fəaliyyət və s. xərclər, o cümlədən kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı və digər xərcləri misal göstərmək olar. Bu xərclərin həcmi və büdcə xərcləri içərisindəki xüsusi çəkisini aydınlaşdırmaq üçün aşağı cədvəldən istifadə etmək məqsədə uyğun olar(cədvəl 4).

Cədvəl 4

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə dövlət büdcəsindən ayrılan xərclər(proqnoz)

Xərclərin istiqaməti	2012		2013	
	Məbləğ, min manat	Xüsusi çəkisi %-lə	Məbləğ, min manat	Xüsusi çəkisi %-lə
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq	472735,7	2.7	494300,4	2.5
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	5794110,6	33.9	6934233,3	34.9
Nəqliyyat və rabitə	87910,9	0.5	111677,4	0.5
İqtisadi fəaliyyət	185866,1	1	275775,1	1.3
Dövlət büdcəsi xərcləri	17072000,0	100,0	19850000,0	100,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, 2013

Cədvəldəndə göründüyü kimi dövlət büdcəsi xərclərinin 39%-ə yaxın bir hissəsini iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə cəkilən xərclər təşkil edir. Halbuki bu rəqəm 2000-ci ildə 10% təşkil edirdi. 13 ildə baş verən bu dəyişikliyin səbəbi isə dövlət büdcəsindən bu sahələrə ayrılan investisiyaların artımı həmçinin dövlət büdcəsinə bu sahələrdən gələn gəlirin artımı deməkdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan respublikasının büdcə-vergi siyasəti ölkənin iqtisadi siyasinin tərkib hissəsi olmaqla sosial siyasətin davam etdirilməsinə, əhəlinin rifahının və yaşayış səviyyəsinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin artırılmasına, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin modernləşməsinə və

şaxələnməsinə, onun səmərəliliyinin, dayanıqlılığının təmin edilməsinə, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Orta müddətli perspektivdə ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin sabit artımına, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, maliyyə intizamının gücləndirilməsinə və nağdsız ödənişlərin tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə şəffaflığın daha da artırılmasına nail olmaq əsas məqsədlərdəndi.

Büdcə xərcləri üzrə struktur islahatların davam etdirilməsi, maliyyə təminatı dövlət və icmal büdcələrinin vəsaiti hesabına həyata keçirilən sosial və investisiya layihələrinin, iri maliyyə tutumlu əsaslı alışların və xidmətlərin iqtisadi-maliyyə əsaslandırılmasının optimallaşdırılması və bu istiqamətdə şəffaflığın daha da artırılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin yığım əmsalının artırılması, mülkiyyət və yol vergilərinin dərəcələrinin optimallaşdırılması, əməkhaqqından gəlir vergisinin vergi tutmayan məbləğinin yaşayış minimumuna yaxınlaşdırılması, müxtəlif vergi növləri üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınmaların qarşısının alınması istiqamətində işlər növbəti illərdə də davam etdiriləcəkdir.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq son illər vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi xidmətinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığının müasir tələblər baxımından qurulmasında çox mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu nailiyyətlərin konseptual əsasları vergi ödəyicilərin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma hallarına qarşı səmərəli mübarizənin təşkili və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından ibarət olmuşdur.

Vergitutma sahəsində strateji məqsəd və hədəflərə nail olmaq üçün son dövrdə səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilmişdir. Vergi siyasəti əsasən dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinə, vergi nəzarətinin gücləndirilməsinə, vergi ödəyicilərinə

xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və vergi sistemində insan resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkəyə cəlb olunan investisiyalar hər zaman özünü doğrultmur. Xarici kapitalın milli iqtisadiyyata cəlb olunması təbii ehtiyatların ölkədən çıxarılmasına, ölkə iqtisadiyyatının asılılığına, xarici borcların artmasına səbəb ola bilər.

Ölkədə investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində qarşıya çıxan bir sıra problemlərin həlli üçün aşağıdakı məsələlərə baxılması məqsədəuyğundur:

- qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- investorlar üçün maliyyə, valyuta, vergi, tarif tənzimlənməsində dəqiq hüquqi bazanın formalaşdırılması;
- investisiyaların stimullaşdırılması tədbirlərinin işlənilib hazırlanması;
- xarici investisiyaların ixracyönümlü emal-sənaye infrastrukturunu və kənd təsərrüfatı sahələrinə yönəldilməsi;
- bütün mənbələr üzrə investisiyaların iqtisadiyyatın arı-ayrı sahələrinə cəlb edilməsi. Qeyri-neft sektorunda yeni istehsal və xidmət müəssisələrinin yaradılması, sənayeləşmənin sürətləndirilməsi, sənaye istehsalının artırılması üçün maliyyə təminatını yaratmaq hökumətin qarşısında qoyulmuş prioritet vəzifələrdəndir.

Müvafiq dövlət proqram və tədbirlərinin orta müddətli büdcə xərcləri ilə əlaqələndirilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi, dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri hesabına tikintisi başa çatdırılan obyektlərin fəaliyyətə başlamaları ilə bağlı tələb olunan xərclərin ortamüddətli büdcə xərclərində nəzərə alınması təmin ediləcəkdir.

Nəticədə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir büdcə sisteminin yenidən qurulması və onun səmərəli fəaliyyəti nəticəsində ölkədə maliyyə sabilliyinə və iqtisadi yüksəlişə nail olmaq mümkündür.

2.3. Büdcə-vergi siyasətinin gəlir və xərclərin tənzimlənməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Məlum olduğu kimi ölkəmiz 20 ildən artıq bir müddət ərzində bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində yaşamışdır. Bu dövr ərzində bazar iqtisadiyyatı

qanunlarını özündə əks etdirən 200-ə yaxın iqtisadi qanunvericilik aktı qəbul edilərək, iqtisadiyyatda müəyyən irəliləyiş əldə olunsa da, bir sıra sahələrdə problemlər qalmaqdadır. İndiki şəraitdə bu problemlərin həll edilməsi üçün dövlət müvafiq tədbirlər görərək, lazımi iqtisadi siyasət həyata keçirərək, bir sıra iqtisadi qanunlar qəbul edərək, cəmiyyətin öhdəsinə verir. Bunlarla yanaşı bir çox proqramlar meydana gəlir və müxtəlif səviyyələrdə müzakirələrə çıxarılır, lakin bu proqramların çoxu qəbul edilmir, qəbul edilənlər isə lazımi səviyyədə həyata keçirilmir. Həmin sözləri bu proqramların əsas hissəsini təşkil edən maliyyə siyasəti və onun tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasəti barəsində də demək olar. Ölkədə həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin lazımi, yüksək nəticə verə bilməməsinin bir çox səbəbləri vardır ki, onlardan bəziləri aşağıdakılardır.

1. Əvvəllər Azərbaycan iqtisadiyyatı başqa ölkələrdən fərqli olaraq, dövlətin əlində cəmləşdirilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı isə, əksinə dövlətin payının minimuma endirilməsini tələb edir;

2. Ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid ciddi böhran şəraitinə düşmüşdür. əmtəə çatışmazlığı, istehsalın azalması, iqtisadi əlaqələrin pozulması, idxalın ixracı üstələməsi, sosial problemlər, kənd təsərrüfatında böhran, iqtisadiyyatın birtərəfli (neft sənayesi) inkişafı və s. kimi problemlərin olması;

3. Respublikamızın müharibə şəraitində yaşaması və milli müdafi, hərbi xərclərin həddindən çox olması və belə şəraitdə iqtisadiyyatı normal surətdə tənzimlənməsi, idarə edilməsi çətinləşir;

4. Proqramların olduqca zəif səviyyədə tərtib olunması, onlarda ciddi mərkəziyyət prinsiplərinin olmasıdır.

Böhranlar müəyyən məkan və zaman daxilində ölkənin daxili və xarici xüsusiyyətlərini lazımi səviyyədə nəzərə almır və buna görə də iqtisadiyyatda lazımi dəyişikliklər həyata keçirmək mümkün olmur. 1991-ci ildən bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləyən ölkəmiz, bəzən islahatların aparılmasında, özəlləşdirmə sahəsində işlərin ləng aparılması ucubətindən iqtisadiyyatda tənəzüllə qarşılayır, bəzən isə həmin

sahələrdə böhran baş verir. Çox vaxt iqtisadi ədəbiyyatlarda və iqtisadi mövzulardakı çıxışlarda belə bir fikir aşılır ki, büdcə-vergi siyasəti və maliyyə siyasəti sahəsində tez bir zamanda uğurlar qazanıla bilməz.

Hətta bəzi iqtisadçı və siyasətçilər bunun üçün, yəni iqtisadiyyatın normal hala gətirilməsi üçün bir neçə 10 il vaxt lazım olduğunu söyləyirlər. Lakin, beynəlxalq təcrübə bu fikirlərin əsassızlığını sübut edir. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasındakı vəziyyət araşdırsaq, belə proqnozların əsassız olduğunu görürük. Hələ müharibədən sonra burada islahatlar başlanmış, Hitlerdən qalma inzibati-amirlik sistemindən imtina olunaraq, bazar iqtisadiyyatı strukturuna keçilmişdir. Elə birinci yarım il üçün (1946-cı ilin birinci yarısı) 50%-li artıma nail olunmuşdur. Artıq növbəti ildə artım 25%-ə bərabər olmuşdur. Lakin, Azərbaycanda həyata keçirilən proqramlardakı (büdcə-vergi siyasətində) ciddi çatışmazlıqlar, boşluqlar, islahatların zəifliyi, icra mexanizminin olmaması, bazar iqtisadiyyatını prinsiplərinin tətbiqində ardıcılığın pozulması, idarəetmə xərclərinin ildən-ilə çoxalması, kapital qoyuluşu həmçinin azalması və bəzi sahələrdəki maneələr, o cümlədən nəzarət sisteminin qeyri-təkmil inkişafı və s. məsələlər iqtisadiyyatda lazımı müvəffəqiyyət əldə etməyə imkan verməyə bilər.

Ümumiyyətlə, müasir şəraitdə dövlətin büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və təşkil etmək üçün, dövlət büdcəsi gəlir və xərclərinin tərkibi və quruluşu, artma, azalma tempini aydınlaşdırmaq və təhlil etmək lazımdır.

Doğrudur, iqtisadiyyatın əksər sahələrində müstəqil iqtisadi siyasət yürüdülsə, dövlət rəsmilərinin qeyd etdiyi kimi bəzi sahələrdə isə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun iqtisadi siyasətinə uyğun, iqtisadi siyasət həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi dövlətin büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün 2006-cı ildən 2013-cü ilə qədər (2013-cü ildə daxil olmaqla)dövlət büdcəsi gəlir və xərclərinin xüsusi çəkisinə nəzər yetirmək lazımdır.

Cədvəl 5

*Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin gəlirləri**(faizlə)*

Gəlirlər/illər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Əlavə dəyər vergisi	19.9	20.3	23.3	18.8	18.2	17.6	14	14.4
Aksizlər	4.7	6.9	6	4	4.5	4.1	3.3	3.1
Mənfəət vergisi	31	38	30.8	18.2	12.5	10	10.8	11.9
Gəlir vergisi	10.3	10.1	10.1	7.4	5.2	5.7	4.4	4.1
Mədən vergisi	2.6	2.1	1.8	1.1	1.2	1	0.7	0.7
Sadələşdirilmiş vergi	0.6	0.7	0.9	0.6	0.5	0.8	0.6	0.6
Torpaq vergisi	0.4	0.5	0.4	0.3	0.4	0.3	0.2	0.3
Əmlak vergisi	1.5	1.2	1.4	1.1	0.9	0.8	0.6	0.6
Yol vergisi	0.3	0.4	0.4	0.3	0.3	0.3	0.2	0.2
Dövlət rüsumları	4.5	4	4.2	2.9	2.7	2.6	2.1	2
Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	15.2	10.2	14.9	40.4	51.8	53.8	60.3	59.2
Sair gəlirlər	9	5.6	5.8	4.9	1.8	3	2.8	2.9
Cəmi:	100	100	100	100	100	100	100	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 və 2013-cü il büdcəsi haqqında qanunu

Cədvəldən göründüyü kimi, büdcə gəlirləri içərisində (Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar istisna olmaqla) həcminə və xüsusi çəkisinə görə ən yüksək yeri əlavə dəyər vergisi tutur. Cəmi əldə olunan əlavə dəyər vergisinin 28 %-ni isə Azərbaycan Respublikasına gətirilən mallardan tutulan əlavə dəyər vergisi təşkil edir. 2013-cü ildə bu məbləğ 992 600 000 manat həcmində proqnozlaşdırılmışdır. Əlavə dəyər vergisi Azərbaycan Respublikasında 1992-ci il 1 yanvar tarixindən, dövriyyə vergisinin əvəzinə, tətbiq olunmağa başlamış və dövlətin yüksək gəlir mənbəyinə çevrilmişdir. 1992-ci ildə, əlavə dəyər vergisi, büdcə gəlirlərinin 30%-ni təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə isə bu gəlir növünün həcmi və xüsusi çəkisi, büdcə gəlirləri içərisində get-gedə azalmış, hətta 1995-ci ildə 7 %-ə enmişdir, 2013-cü ildə isə bu gəlir növü, büdcə gəlirlərinin həcminə və xüsusi çəkisinə görə əsas yeri tutur. Əlavə dəyər vergisi dolayı vergi olmaqla, istehlakçı tərəfinə ödənilən vergidir. Əlavə dəyər vergisi 18% vergi dərəcəsi ilə hesablanır. Bu vergi növünün dərəcəsinin müəyyən qədər aşağı salınması, digər vergi növlərinin inkişafına səbəb olmaqla yanaşı, əlavə dəyər vergisinin həcmi büdcə gəlirləri içərisində xüsusi çəkisinin daha da yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər.

Əhalidən tutulan gəlir vergisi və mənfəətdən vergi, büdcə gəlirləri içərisində böyük, xüsusi çəkiyə malik olan gəlir mənbələri hesab olunur. 2013-cü il büdcə gəlirləri proqnozunda gəlir vergisi 2012-ci ilə nisbətən 61 milyon manat (8.4%) artmışdır. Bu göstərilən artıb-azalmalar, plan dövründə proqnozların nə dərəcədə yerinə yetirilməsindən və digər bir neçə səbəbdən asılıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində, o cümlədən ABŞ-da bu vergi növləri büdcə gəlirləri içərisində 70-75 % xüsusi çəkiyə malikdir. Bu gəlir mənbələrinin həcmələrinin artması, vergilərin gəlirlərə uyğun artması ilə mütənasib olduğunu sübut edir.

Keçid şəraitində müəssisələrin fəaliyyətinin müəyyən qədər müstəqilliyi, bəzən hesabat məsələlərinin dəqiq aparılmaması mənfəətin və gəlirin gizlədilməsi ilə nəticələnir. Bu isə birbaşa büdcə gəlirlərinin yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir.

Digər gəlir mənbəyi olan aksizlər, müasir şəraitdə (son illər) dövlətin büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Büdcə gəlirlərini artırmaq məqsədilə, müəyyən istehlak məhsullarına aksiz markası tətbiq olunmadan və xüsusi

razılıq (lisenziya) almadan satışı qadağan edilir. Buna misal olaraq respublika prezidentinin 527 (20 dekabr 1996-cı il) və 90 sayılı (5 fevral 1999-cu il) fərmanlarını (etil spirtli, alkaqollu içkilər və tütün məhsullarına lisenziya verilməsi) göstərmək olar.

Aksizlər çox mühüm gəlir mənbəyi olmaqla bərabər, dövlətin vergi siyasətinin mühüm aləti hesab olunur.

Bəzi məhsulların istehsalının azaldılması, bəzilərinin istehlakının artırılması, bəzilərinin qadağan edilməsi məqsədilə tətbiq olunan aksizlər bu siyasətin əsas istiqamətlərindəndir. Aksizlər, kütləvi istehlak məhsullarına, spirtli içkilərə, tütün məmulatlarına, şəkər tozuna, şokolada, zinət əşyalarına və s. tətbiq olunur (10-90%)

Bəzi hallarda isə buna biganəlik olaraq ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların ölkəyə gətirilməsinə imkan yaradılır. Bu isə öz növbəsində büdcəyə külli miqdarda ziyan vurur. Təsadüfi deyil ki, təkcə 1998-ci ilin 6 ayı ərzində “Coca-cola” şirkəti rəqabətə dözə bilməyib, az gəlir qazanası olmuşdur.

Ümumiyyətlə, gömrük siyasəti, büdcə-vergi siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi olmaqla, dövlətin arxalandığı gömrük vergilərinin əldə olunmasına yönəldilir.

Dövlət büdcəsinin istehsal sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin ən təsirli metodlarından vergiqoyma və istehsal sahələrinin stimullaşdırılmasını göstərmək olar. İstehsala bu yolla təsir göstərilməsi metodu eyni zamanda dövlət büdcəsinin öz daxili iqtisadi mahiyyətini və rolunu da daha dərinə və geniş şəkildə aşkar etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə, Azərbaycan Respublikasının yüksək səviyyədə həyata keçirdiyi, iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi olan, “Neftin iqtisadiyyatı” siyasəti öz uğurlu nəticələrini göstərməkdədi. Buna son illərdə neft sənayesindən və satışından büdcəyə daxil olan vəsaitin miqdarı ilə mədən vergisinin büdcə gəlirləri içərisində xüsusi çəkisinin və həcmının artması ilə əlaqələndirmək olar. Mədən vergisi (royalti) 2006-cı ildən 2013-cü ilə qədər dövlət büdcəsi gəlirlərinin tutduğu yeri faiz dərəcəsi ilə baxdıqda azalma müşahidə olunur. Ama buna baxmayaraq faktiki rəqəmlərlə baxsaq 2006-cı ildə Mədən vergisi 99 969 000 manat idisə bu rəqəm 2013-cü ildə 121 000 000 manat olmuşdur. Mədən vergisinin xüsusi çəkisinin büdcə gəlirləri tərkibində yüksəlməsi, bazar iqtisadiyyatı qanunlarının respublikada formalaşması, neft sənayesinin inkişafı və xarici sərmayələrin neft sənayesinə tətbiq edilməsinin

uğurlu nəticələri ilə bağlıdır. 2013-cü il büdcə gəlirlərinin proqnoz göstəricilərində, mədən vergisi 2012-ci illə müqayisədə 4 200 000 manat, yəni 3.4% azalmışdır. Bu isə dövlətin büdcə-vergi siyasəti ilə bağlı olaraq və 2012-ci il büdcə icrası prosesində mədən vergisinin nə dərəcədə yerinə yetirilməsindən, eyni zamanda neft və neft məhsullarının qiymətinin son illərdə dünya bazarında aşağı düşməsindən irəli gəlmişdir.

Neft və neft məhsullarının qiymətinin dünya bazarında aşağı düşməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatına öz mənfi təsirini göstərmiş o cümlədən dövlət büdcəsi gəlirlərinin tam yerinə yetirilməməsinə səbəb olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin digər mənbələri də bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğun olaraq tənzimlənir və dövlətin büdcə-vergi siyasətinin nəticəsi olaraq müəyyənləşdirilir.

Dövlətin büdcə-vergi siyasəti öz əksinə həmçinin, büdcə xərclərinin quruluşunda da tapır.

Xərclərin quruluş və istiqamətlərindən görüldüyü kimi, idarəetmə xərclərinin, hüquq mühafizə orqanlarının saxlanması xərcləri və milli müdafiə xərclərinin, iqtisadiyyata, sosial həyata, səhiyyəyə, təhsilə ayrılan xərclərin xüsusi çəkisi dəyişilmişdir. Bunun bir çox səbəbləri vardır ki, o da, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, idarəçiliyin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq üçün dövlətin apardığı siyasətlə əlaqədardır.

Xərclərin həmçinin azaldığı sahələrdə isə, iqtisadiyyat, səhiyyə və təhsildə islahatların aparılması və bu sahələrdə xüsusiləşmə proseslərinin getməsi ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində, əhəmiyyətli xərc olan sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin azalması keçid dövrünün başlıca problemlərindən biri hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsi xərcləri

Cədvəl 6
(Faizlə)

Xərclər/illər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ümumi dövlət xidmətləri	12.5	8.1	8.8	7.9	6.7	9	7	9
Müdafiə	16	12.9	12	9.7	10	10.4	8.1	7.7
Məhkəmə , hüquq-mühafizə və prokurorluq	7.1	7.5	5.9	5.5	5.7	5.6	5.5	5.6
Təhsil	12.4	12	11.4	11	10	10.5	9.3	7.7
Səhiyyə	4.5	4.4	3.9	4.1	3.6	4.3	3.9	3.4
Sosial müdafiə və sosial təminat	9.5	9.7	8.7	9.2	9.6	10.2	10.5	9.1
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara	1.8	1.5	1.5	1.4	1.4	1.6	1.5	1.5
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	1.5	1.5	1.4	1.7	1.7	1.8	2	2
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	3.4	4	3.1	3.3	3.1	3.5	2.8	2.5
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	22	30.8	33.3	38.3	35.3	26.6	33.9	35
Nəqliyyat və rabitə	2	1.1	0.9	0.7	0.5	0.6	0.5	0.6
İqtisadi fəaliyyət	2.3	0.3	1.9	1.3	1	0.9	1	1.4
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	5	6.2	7.1	5.9	11.4	15	14	14.5
Cəmi:	100	100	100	100	100	100	100	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 və 2013-cü il büdcəsi haqqında qanunu

Cədvəldən görüldüyü kimi müasir şəraitdə dövlətin əsas iqtisadi siyasətin istiqaməti, idarəetmə xərclərinin və müdafiə xərclərinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. 2006-cı illə müqayisədə 2013-cü ildə bu xərclər təqribən 2.5 dəfə artırılmışdır. Təkcə dövlət hakimiyyəti və icra orqanlarının saxlanması xərci 2006-cı ildə bu xərclər 504 305 945 manat təşkil etdiyi halda, ildən-ilə artaraq 2013-cü ildə 1 804 593 432 manat olacağı proqnozlaşdırılmışdır. Bu isə idarəetmə orqanlarının əmək haqqlarının ildən ilə artırılmasından və bu sahələrdə işçilərin sayının çoxaldılmasından irəli gəlmişdir. Bələdiyyə seçkilərindən sonra, idarəetmə xərclərinin müəyyən qədər azalacağı proqnozlaşdırılır.

Hüquq mühafizə, məhkəmə və prokurorluğun saxlanması xərclərinin artırılması isə dövlətin mübarizə apardığı rüşvətxorluq və korrupsiyanın qarşısının alınmasından irəli gələn iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir.

Daxili ictimai-siyasi sabitliyin əldə olunması və qanunvericiliyin pozulmaması üçün bu xərclərin artırılması labüddür.

Müasir dövrdə büdcə xərcləri içərisində azaldılan xərclər, bazar iqtisadiyyatının ölkədə formalaşmasından irəli gəlmişdir. 2006-cı ildə büdcə xərclərinin 2%-ni təşkil edən iqtisadiyyata ayrılan xərclər 2013-cü ildə 1.4%-ni investisiya xərcləri ilə birlikdə təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılmışdır. Bu da son illərdə dövlətin apardığı iqtisadi siyasətin (özəlləşdirmə, xüsusişəhərcə proqramı) real nəticəsidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadiyyata ayrılan xərclərin azaldılması ilə dövlət əksər sahələrdə özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsinə nail olmuş, o cümlədən bu sahədən gələn gəliri büdcə kəsirinin örtülməsinə yönəltmişdir.

Təhsilə, səhiyyəyə ayrılan xərclərin 2006-cı ilə nisbətən azalması isə bu sahələrdə pullu xidmətə keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Düzdür, bu sahələrdə pullu xidmətə keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də müəllim və həkimlərin əmək haqqlarının aşağı səviyyədə olması bütün ictimaiyyətə bəllidir. Ümumiyyətlə, büdcə xərclərinin içərisində xüsusi çəkisinə görə daima artan sahələrdə əsaslı dəyişikliklər və ixtisarlara aparılmayana qədər, bu sahələrdə xərclərin daima artacağı gözlənilir.

Büdcə vəsaitinin məqsədli istifadəsi baxımından iqtisadiyyatın inkişafı üçün kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi xərcləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi-istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı yeni əsas fondların yaradılması və fəaliyyətdə olan fondların genişləndirilməsinə pul vəsaitinin verilməsidir.

Ümumilikdə, büdcə-vergi siyasəti müasir şəraitdə dövlətin əsas siyasəti olmaqla aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

1. Dövlət büdcəsi gəlirlərini artırmaq üçün, yeni gəlir mənbələri formalaşdırmaq və bu gəlirlərin tam əldə olunmasına nail olmaq;
2. Büdcə gəlirləri həmçinin, ümumi daxili məhsula nisbətini artırmaq üçün daxili istehsal sahələrini inkişaf etdirmək;
3. Sahibkarlığı inkişaf etdirən müxtəlif qanunvericilik aktları qəbul edərək, özəlləşdirmə, xüsusiləşdirmə prosesinə təkan vermək və bəzi sahələrdə müxtəlif vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulması;
4. İdarə və müəssisələrdə ixtisarlara aparılaraq, işçilərin sayının azaldılması, komitə və şirkətlərin ləğv olunaraq birləşdirilməsi;
5. Ölkədə ərzaq və digər məhsulların bolluğunu yaratmaq üçün dövlətin həyata keçirdiyi gömrük siyasəti;
6. Milli valyutanın məzənnəsini sabit saxlayan və iqtisadiyyatı inkişaf etdirən pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi;

Bu və digər istiqamətdə dövlət son illər bir sıra tədbirlər həyata keçirərək, iqtisadi sabitliyə nail o

III FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Büdcə-vergi siyasətinin vergi daxilolmalarına təsirinin

proqnozlaşdırılması

Bazar münasibətləri dövləti iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi proseslərindən azad etmir. Bu proseslər dövlətin təsərrüfat subyektlərinin istehsal-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləsini əhatə etməlidir. Dövlət bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şəraiti yaratmalı, bu mexanizmlərdən biri və demək olar ki, ən əsası vergilərin köməyi ilə tənzimləmədir. Vergilər iqtisadiyyata təsirin maliyyə-iqtisadi sisteminin bir hissəsi olmaqla dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinin əsas aləti kimi çıxış edir. Dövlət ölkənin vergi sistemini yaratmaqla müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün ondan istifadə etməyə çalışır. Bununla əlaqədar olaraq vergi siyasəti maliyyə siyasətinin nisbətən müstəqil istiqaməti kimi formalaşır.

Vergi siyasəti dedikdə, maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunması və həmçinin ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Dövlət vergi siyasətini həyata keçirərkən vergilərə məxsus funksiyalara söykənir və fəal vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu funksiyalardan istifadə olunur. Dövlət vergi siyasətini həyata keçirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edir. Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Xüsusi və dövlət maraqlarının balanslaşdırılmasını və milli sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmaqla milli sərvətin artırılmasını təmin edən optimal vergi sisteminin yaradılması; vergi sisteminin sadələşdirilməsi; təkmil vergi qanunvericiliyi bazasının yaradılması; vergiyə cəlbətmənin ədalətlik prinsipinə əməl etməklə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artımının təmin edilməsi; vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə rəşional məsuliyyət sisteminin yaradılması;

vergi nəzarəti orqanlarının fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin və yenidən qurulmasının əsas məqsədidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi qanunvericiliyinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsi iqtisadiyyat üçün təhlükəlidir. Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə atılan addımların düşünülmüş ardıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi daxilolmalarının təhlili, vergiyə cəlb etmə bazasının və onu təşkil edən elementlərin inkişaf meyilləri və bu əsasda büdcə daxilolmalarının həcmnin proqnozlaşdırılması bütün iqtisadi təşkilatların və bütün səviyyəli maliyyə orqanlarının əsas vəzifəsidir.

Büdcələrin əsaslandırılmış tərtibi üçün proqnozlaşdırma üzrə işlərin nəticələri baza rolunu oynayır. Hazırda büdcəyə bütün vergi daxilolmalarının 85%-ə qədərini təşkil edən hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, ƏDV, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, əmlak vergisi, aksiz vergisinin proqnozlaşdırılmasının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məhsulların və xidmətlərin, əsas fondların, müəssisənin digər əmlakının satışından, mənfəət və satışdankənar əməliyyatlar üzrə gəlirlər mənfəət vergisinin vergiyə cəlb etmə bazasına aid edilir.

Satılan mallar, yerinə yetirilən işlər, göstərilən xidmətlər üzrə dövriyyələr ƏDV üzrə vergiyə cəlb etmə bazasını təşkil edir. Vergi qanunvericiliyi fəaliyyət növləri və ya müəyyən dövriyyə qrupları üzrə xüsusiyyətləri cəlb edilən dövriyyənin tərkibinə görə fərdi olaraq nəzərdən keçirə bilər. Əgər müəssisə müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə məşğul olursa, cəlb edilmə dövriyyəsi hər bir növ üzrə hesablanmalıdır. Büdcəyə ödənilməli olan verginin məbləği məhsul, iş və xidmətlərin satışının vergiyə cəlb etmə dövriyyəsi üzrə ƏDV ilə material resursları, qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlərin əldə edilməsi üzrə ƏDV arasında fərq ilə müəyyənləşdirilir.

ƏDV-nin büdcəyə ödəniləcək potensial məbləği müəyyən edildikdən sonra o, konkret daxilolmaların həcmi ilə müqayisə edilir və kənarlaşmaların səbəbi

təhlil edilir. Müəssisələrin ödəmə qabiliyyətlərinin yaranması, vergiyə cəlb etmə bazasının təyin edilməsi zamanı müəssisələrin hamısının tam əhatə olunmamağı, vergilərin və güzəştlərin məbləğinin düzgün hesablanmamağı, ödəyicilərin vergidən yayınmamaqları və s. əsas səbəblər ola bilər.

Xalq təsərrüfatında baş verən sosial-iqtisadi proseslərin, onların inkişaf meyillərinin dərinədən dərk edilməsini tələb edən büdcəyə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması kifayət qədər mürəkkəb və məsuliyyətli bir prosesdir. Yalnız belə şəraitdə vergi daxilolmalarının yüksək etibarlılıq səviyyəsinə malik olan proqnozlarını işləmək və müxtəlif səviyyəli büdcələri təsdiq etmək olar.

Bələdiyyə maliyyəsi dedikdə, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusu başa düşülür. Yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanları ilə həmin bələdiyyə qurumunun ərazisində yaşayan əhali, habelə orada fəaliyyət göstərən bələdiyyə mülkiyyətində olan təsərrüfatçılıq subyektləri arasında bu münasibətlər meydana çıxır.

Bələdiyyə maliyyəsi, adətən, aşağıdakıları əhatə edir:

- yerli büdcə vəsaitləri;
- bələdiyyələrin büdcədən kənar fondları;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarına mənsub olan dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan sair pul vəsaitləri.

«Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa (7 dekabr 1999-cu il) əsasən, bələdiyyənin maliyyə vəsaitinin formalaşması və istifadəsi özünüidarəetmə, müstəqillik, aşkarlıq və yerli mənafehin respublika mənafeyi ilə uzlaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

Bələdiyyə maliyyəsi - bələdiyyə mülkiyyəti, dövlət mülkiyyətində olan, lakin bələdiyyələrin istifadəsinə verilmiş əmlak və bələdiyyə əhalisinin tələbatının ödənilməsinə xidmət edən sair mülkiyyətlə yanaşı - yerli özünüidarəetmənin

iqtisadi əsaslarını təşkil edir.

Bələdiyyə maliyyəsinin təşkilində bələdiyyə mülkiyyəti mühüm rol oynayır. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə yerli vergilər və ödənişlər hesabına formalaşan yerli büdcənin vəsaiti, bələdiyyələrin büdcədən kənar fondları, bələdiyyə əmlakı, habelə bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə müəssisə və təşkilatları, bələdiyyə mənzil fondları, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olmayan yollar, bələdiyyə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman müəssisələri daxildir.

Qanuna uyğun olaraq bələdiyyələr bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərini fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti və ya daimi istifadəsinə verə bilər. Bu zaman müqavilələrə əsasən icarəyə verilən obyektlərdən istifadə şərtləri müəyyənləşdirilir və icarə haqqı bütünlüklə yerli büdcələrə daxil olur. Bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlak, obyekt qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada özəlləşdirilə bilər. Bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsindən əldə olunan vəsaitlər bütünlüklə yerli büdcəyə daxil olur.

Yerli büdcələr bələdiyyə maliyyəsinin əsasını təşkil edir. Yerli büdcə - ayrıca bələdiyyə qurumunun mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları fondudur. Bələdiyyələr yerli büdcənin formalaşdırılmasını, təsdiqini və istifadə istiqamətlərini, icrasına nəzarəti müstəqil həyata keçirirlər.

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa (02 iyul 2002-ci il) əsasən, yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir. Yerli büdcə bələdiyyə büdcəsidir, lakin dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi deyil.

Bələdiyyə ərazisində fəaliyyət göstərən bələdiyyə müəssisələrinin və digər hüquqi şəxslərin, habelə fiziki şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, sosial-iqtisadi proqnozlar və məqsədli proqramlar yerli büdcələrin layihəsi əsasında formalaşır.

Yerli büdcələrin mədaxil hissəsi aşağıdakı mənbələrdən yaranır:

- yerli vergilər və ödənişlər;
- bələdiyyələrin öz ərazisində hasil edilən təbii ehtiyatların istifadəsindən aldıkları haqq;
- ölkənin qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən yerli özünü-idarəetmə qurumlarına verilmiş əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün bələdiyyə üzrə ayrılmış müvafiq zəruri maliyyə vəsaiti;
- bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər;
- bələdiyyə əmlakının, o cümlədən bələdiyyə torpaqlarının icarəyə verilməsindən daxil olan icarə haqları;
- reklamların bələdiyyə ərazisində yerləşdirilməsindən alınan haqq;
- dövlət büdcəsindən verilən dotasiya, subvensiya, subsidiya, transfer ödənişləri, habelə dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarı nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaiti;
- beynəlxalq təşkilatların və fondların, fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə yardımları;
- qanuna və bələdiyyələrin qərarına uyğun olaraq yerli bələdiyyələrə keçirilən cərimələr və sair daxilolmalar;
- bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər.

Hesabat ilinin yekununa görə büdcənin gəlirlərinin xərclərindən artıq hissəsi bələdiyyələrin əlindən alınmır və həmin məbləğ sərbəst qalıq kimi növbəti ilin büdcəsində nəzərə alınır.

Bələdiyyə büdcələrinin xərclərinin həcmi və istiqamətləri onlar tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bələdiyyələrin müəyyən etdiyi xərc normativləri əsasında bələdiyyənin idarəetmə xərcləri, sosial-məişət, yaşayış, mədəniyyət və idman obyektlərinin, habelə əhalinin ümumi istifadəsində olan küçə, həyət və bağların salınması xərcləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılır.

Yerli büdcənin xərclər hissəsinə aiddir:

- yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə əlaqədar xərclər;
- sosial müdafiəyə sosial inkişaf, iqtisadi, ekoloji və s. proqramların maliyyələşdirilməsi üzrə xərclər;
- dövlət orqanları tərəfindən bələdiyyələrə verilən əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər;
- ssudalar üzrə bələdiyyə borclarına xidmət və onların ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər;
- bələdiyyə orqanlarının və təşkilatlarının saxlanması xərcləri və s.

Yerli büdcənin məxaric hissəsinin maliyyələşdirilməsinin tam təmin edilməsi şərti ilə fiziki və hüquqi şəxslərə yerli büdcədə nəzərdə tutulan ssudaları bələdiyyələr verə bilər. Yerli büdcənin xərc hissəsində ssudaların verilməsi, büdcənin gəlir hissəsində həmin ssudalara görə daxil olan faizlər və kreditin qaytarılması nəzərə alınır.

Praktiki olaraq dövlət büdcəsi xərclərinin ixtisarı imkanları tükənmişdir. Dövlət borclarına xidmət barədə ayrıca danışmaq lazımdır. Hazırda ilk növbədə dövlət borcunun tərkibinin yenidən qurulması və dövlət borclanması üzrə gəlirliliyin son sərhədinin müəyyən edilməsi məsələsi həll olunmalıdır. Dövlət büdcəsi kəsirinin dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası hesabına maliyyələşdirilməsi dövlət borcunun idarə olunmasının çətinləşməsinə səbəb ola bilər.

Kassa vəsaitlərinin xüsusi qısamüddətli normallaşdırılmasından istifadə, ödəmələr üzrə uzunmüddətli borcların yaranması, büdcədə nəzərdə tutulmuş xərclərin həyata keçirilməsi, əlavə büdcələrdən tez-tez istifadəsi kimi məsələlər büdcənin icrası ilə bağlı ciddi problemlərdir ki, bunlar da, bir qayda olaraq büdcənin zəif hazırlanması ilə əlaqələndirilə bilər. Dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının effektiv aləti kimi büdcənin etibarlılığı məsələsi, hər şeydən əvvəl, gəlirlərin proqnozlaşdırılması və xərclərin qiymətləndirilməsi işinin yüksək keyfiyyətdə aparılmasını tələb edir. Büdcə sənədləşməsinin tərkibinə daxil edilmiş

informasiya materialında gəlirlərin təqdim edilməsi, ətraflı baza informasiyalarının müstəqil təftiş üçün əlçatan olması büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin edilməsi üçün əsas tələbdir.

Dövlətin bütün keçmiş və cari xərc öhdəliklərinin daxil edilməsi xərclərin qiymətləndirilməsində etibarlılığın təmin olunması üçün əsas tələbdir. Ödəmələr üzrə daim uzunmüddətli borcların yaranması adətən mövcud öhdəliklərin büdcədə tam əks etdirilməməyi. Daha doğrusu, məlumatların keyfiyyəti ilə bağlı sistemə problemlərin mövcudluğu kimi məsələlərlə müşayiət olunur.

İndi isə gəlirlərin proqnozlaşdırılması metodlarına nəzər salaq:

- Səmərəli vergi dərəcələri metodu. Bu metoda uyğun olaraq hər vergi üzrə proqnoz müvafiq effektiv vergi dərəcələrini proqnozlaşdıran vergi bazasına vurmaqla hesablanır. Son dövrdə toplanmış vergi məbləğini vergiqoymanın hesablama bazasına bölmək yolu ilə effektiv vergi dərəcəsi hesablanır. Adətən, effektiv vergi dərəcəsi rəsmi müəyyən edilən dərəcədən fərqlənir. Bunun səbəbi vergilərdən azadolmalar və vergi ödəyicilərinin mövcud vergi qanunvericiliyinə tam əməl etməməyidir;

- Elastiklik metodunda hər bir vergi növü üzrə daxilolmaların artımı və müvafiq vergiqoyma bazasının genişlənməsi arasında sabit empirik qarşılıqlı əlaqə müəyyən edilir;

- Modellərə əsaslanan metod. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə gəlirlərin proqnozlaşdırılmasını hazırlamaq üçün iqtisadiyyatın vergi sistemi ilə qarşılıqlı asılılığını nəzərə alan ümumi iqtisadi tarazlığın aqreqasiya edilmiş modelindən istifadə olunur;

- Trendlər və avtokorelyasiya metodu. Bir sıra hallarda gəlirlərin və baza makroiqtisadi dəyişikliklərin dinamikası arasında qarşılıqlı əlaqə qurmaq çətin olur. Bu xüsusilə yığımlar, müəssisənin mənfəəti, yaxud əmlakın dəyəri ilə bağlı olan qeyri-vergi gəlirləri üçün xarakterikdir.

İlk növbədə, dövlətin büdcə maliyyələşdirilməsinin miqyasını proqnozlaş-

dırmaq üçün büdcə xərclərinin həcmi ilə büdcə maliyyələşdirilməsinin orta göstəriciləri arasındakı asılılıq özündə əks etdirən modeldən istifadə etmək mümkündür.

Səmərəli göstərici kimi dövlət tərəfindən ayrılan büdcənin həcmi üçün proqnozlaşdırılması üçün əhalinin gəlirlərində dövlət istehlakının xüsusi çəkisini göstərmək olar:

$$Xç=OPg:Əg \text{ və ya } Əg=OPg:Xç$$

Bu zaman:

$$Xç=(OP \text{ } g_x \text{ } \ddot{U}y) : (\ddot{I}h \text{ } x \text{ } O\ddot{U}y \text{ } x \text{ } Əg)$$

Buradan:

$$\ddot{I}h =(OP \text{ } g_x \text{ } \ddot{U}y):(Xç \text{ } x \text{ } O\ddot{U}y \text{ } x \text{ } Əg)$$

Burada:

$Xç$ - əhali gəlirlərində dövlət istehlakının xüsusi çəkisi;

$\ddot{I}h$ - ümumi daxili məhsulun illik həcmi;

OPg - dövlət istehlakının orta proporsional göstəricisi;

$O\ddot{U}y$ - orta ümumi yığım;

$\ddot{U}y$ - ümumi yığım;

$Əg$ - əhali gəlirləridir.

Bu formuladan görüldüyü kimi dövlətin büdcə-vergi siyasəti ilə onun iqtisadi artım siyasəti və əhali gəlirlərinin artımı arasında və dövlətin büdcə xərclərinin həcmi arasında sıx əlaqə mövcuddur.

Ümumiyyətlə, büdcə proqnozlaşdırılması barədə demək olar ki, dövlətin büdcə maliyyələşdirilməsinin artımı eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin xüsusi çəkisinin və büdcə xərclərinin artmasına səbəb olur. Əhalinin gəlirlərinin artması nəticəsində orta vergi potensialı da nəzərəcarpacaq dərəcədə artır.

2006-2009-cu illərdə boru kəmərlərinin inşasının tamamlanması ilə əlaqədar investisiyaların həcmində nisbətən azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiya qoyuluşunun 2006-cı ildə 5,9

mlrd manat, 2007-ci ildə 5,3 mlrd manat, 2008-ci ildə 5 mlrd manat və 2009-cu ildə 5,2 mlrd manat həcmində olmuşdur.

Beləliklə, minilliyin ilk illərində özünün dövlət müstəqilliyi, ölkədə makroiqtisadi, ictimai-siyasi sabitliyi daha da möhkəmləndirilən respublikamızda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesini iqtisadiyyatın bütün sahələrində islahatları ardıcıl surətdə davam etdirərək cəmiyyətin digər sahələrində olduğu kimi, sosial-iqtisadi inkişafda yeni uğurlar, sürətli yüksəliş və tərəqqi əldə edilmişdir.

Respublikamızın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. Investisiyaların tələb olunan səhm və keyfiyyəti ilk növbədə özəl investisiyaların dəstəyi nəticəsində təmin edilə bilər. Buna görə də əlverişli investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Bunun üçün:

- ümumi təsərrüfatçılıq şəraitinin yaxşılaşdırılmasına;
- şəxsi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə;
- bütün investorlar üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq daha əlverişli rəqabət mühitinin yaradılmasına;
- investisiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ bazasında mövcud olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına;
- əmanətlərin investisiyalara səmərəli transformasiyanı təmin edən müasir institusional infrastrukturun inkişafına yardımın artırılmasına;
- biznesin informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasına, mühasibat uçotunun və statistikanın beynəlxalq standartlar əsasında təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Respublikada investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- investisiya axınının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması;

- regionların tarazlı inkişafını təmin etmək üçün investisiya axınının optimallaşdırılması;
- ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi, insan kapitalına, infrastruktura qoyulan investisiyaların prioritetliyi;
- dövlət investisiya siyasətinin şəffaflığının təmin edilməsi;
- Azərbaycan müəssisələrinin investisiya tələbatının artırılması;
- birbaşa xarici investisiyaların daxili investisiyalarla yanaşı ixracyönümlü və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yönəldilməsi.

Azərbaycanda sabitlik və makroiqtisadi göstəricilərin dinamik artımı əlverişli investisiya mühitini formalaşdırmışdır. İlbəil istər daxili investisiyaların, istərsə də xarici investisiyaların həcmində dinamik artım müşahidə olunur. 2010-2013-cü illərdə Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyata yönəltdiyi investisiyalara nəzər salmaq (cədvəl 7):

Cədvəl 7

2010-2013-cü illərdə iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyaların göstəriciləri

	Ölçü vahidi	2010	2011	2012	2013
Bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiyalar	mln man.	9905.6	12236.5	13492.	15826.
	mln dollar	12382.	15293.6	16865.	19783.
Artım sürəti	%	113.6	123.5	110.2	117.3
1. Daxili investisiyalar	mln man.	7726.4	8810.3	9485.2	11237.1
	mln dollar	9658.3	11012.8	11856.5	14046.
Artım sürəti	%	112.9	114	107.6	118.4
2. Xarici investisiyalar	mln man.	2179.2	3426.2	4007.3	4589.7
	mln dollar	2724.1	4282.7	5565.3	5737.1
Artım sürəti	%	124.3	157.2	116.9	114.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2013

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi bütün maliyyə mənbələri

hesabına investisiyalar 2013-cü ildə 15826.8 mln. manat, artım sürəti 117.3%, o cümlədən daxili investisiyalar 11237.1 mln. manat, artım sürəti 118,4%, xarici investisiyalar isə 4589.7 mln. manat, artım sürəti isə 114.5% olacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Aparılan araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, səmərəli fəaliyyət göstərən büdcə-vergi siyasəti vergi daxilolmalarını artırmaqla yanaşı, eyni zamanda büdcənin gəlir və xərclərinin tarazlığının təmin olunmasının qarantıdır.

3.2. Büdcə-vergi siyasətinin inkişaf perspektivləri

Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində vasitələrdən biri maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi sistemidir. Bu sistem Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının icra olunmasının əsas maliyyə təminatı rolunu oynayır.

Büdcə sisteminin qurulması, onun ayrı-ayrı həlqələri arasında maliyyə münasibətlərinin müəyyən edilməsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinə, dövlətin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etməsinə xidmət edir. Büdcə sistemi dövlətin iqtisadi, siyasi təşkili ilə müəyyən edilir. Dövlət büdcəsi və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri qarşılıqlı əlaqələr və müəyyən maliyyə münasibətləri əsasında tərtib və icra edilir. Büdcə sisteminin qurulması və onlar arasındakı maliyyə münasibətləri müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər ölkədə büdcə quruculuğunun əsasını təşkil edir. Büdcənin təşkili prinsiplərinin tətbiq edilməsi və öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda iqtisadçıların diqqətini daha çox cəlb edən problemlərdən biri də pul kütləsinin sterilizə edilməsinin əlverişli üsullarının tapılmasıdır. Belə hesab edilir ki, pul kütləsinin artımı gələcəkdə iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərərək

inflasiyanın sürətinin artmasına səbəb ola bilər. Bu problemin həlli üçün perspektivdə büdcə siyasətinin aşağıdakı tədbirlərinin həyata keçirilməsi mümkündür:

- xarici borcun ödənilməsini sürətləndirmək;
- Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Banka olan borcunun ödənilməsi;
- ayrı-ayrı hesablarında olan dövlət maliyyə vəsaitlərinin tam xəzinədarlıqda toplanması.

Büdcə siyasətinin xərclər sahəsində perspektiv vəzifələri aşağıdakılardır:

- sərt xərc smetaları büdcə təşkilatları üçün təyin etmək;
- büdcə xərclərinin rasionallığının qiymətləndirilməsinin daha səmərəli metodlarını tətbiq etmək;
- ali təhsil müəssisələri şəbəkəsinin optimallaşdırılması;
- sosial güzəştlər və ödəmələr sisteminin yenidən qurulması konsepsiyasının işlənməsi;
- müsabiqə əsasında dövlət tədarükünün həyata keçirilməsi;
- əmək bazarında dövlət xidmətinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə dövlət xidmətçilərinin əmək haqlarının artırılması;
- pensiya sisteminin yeni modelinə keçid mexanizminin həyata keçirilməsi.

Yeni sistemə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin təkmilləşdirilməsi üçün onun tərkibini və büdcə siyasətini müəyyən etmək əsas şərtlərdən biridir. Büdcə siyasəti müəyyən iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün büdcənin bütövlükdə həcm və tarazlığının tənzimlənməsidir.

Büdcə siyasətini bazar iqtisadiyyatı şəraitində elə şəkildə uyğunlaşdırmaq tələb olunur ki, dövlət büdcəsi bu uyğunlaşdırmanın uğursuzluğunda iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə salmasın. Çünki yaddan çıxarmaq olmaz ki, hər bir siyasətin pozitiv nəticələrindən başqa neqativ nəticələri də ola bilər.

Büdcə siyasətində əsas şərt ondan ibarətdir ki, ənənəvi nəzəriyyədə dövlət xərclərinə uyğun vergilərlə büdcə tarazlaşdırılmalı və nəticə etibarilə iqtisadiyyatın özündəki tarazlıq büdcə qeyri-tarazlığı ilə pozulmamalıdır. Büdcə

sistemindəki ənənəvi büdcə tarazlığı nəzəriyyəsinə görə, büdcə kəsiri və yaxud büdcə artıqlığı iqtisadiyyatdakı real tarazlığı və ya iqtisadi tarazlığı dəyişdirmir.

Bəzi ölkələrdə süni iqtisadi tarazlıq yaradıldığı üçün məhz bu ölkələrin iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə, istehsalı isə iflic vəziyyətinə düşmüşdür. Bu isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni büdcə siyasəti tətbiqinin uğursuzluğu kimi qiymətləndirilməlidir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının parametrlərinə uyğun olaraq son illərdəki büdcə siyasəti müəyyənləşdirilərək həyata keçirilmişdir. Sərt maliyyə-kredit siyasətindən tədricən uzaqlaşmanı, büdcə və vergi siyasətinin çevikliyinə artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsini, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və digər tədbirləri, büdcə siyasətini istiqamətləndirən ümumi makroiqtisadi göstəriciləri özündə əks etdirmişdir. Bu kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın həcmində və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, mərhələlərlə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının bərpası və tarazlaşdırılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasını təmin etmişdir.

Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanılmasını təmin etməklə iqtisadi artıma nail olmaq, maliyyə intizamını gücləndirmək, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasını təkmilləşdirmək, onun şəffaflığının artırılması, yoxsulluğun aşağı salınması, qeyri-neft sektorunda məşğulluğun səviyyəsinin artırılması, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin artırılması büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas məqsədidir.

Fikrimizcə, büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədemüvafiqdir:

- vergi ödəyicilərinin vergi yükünün azaldılması;
- iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə vergi güzəştlərinin yönəldilməsinin

təmin edilməsi;

- Ümumi Daxili Məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun büdcə gəlirlərinin artımına nail olunması;

- vergilərin strukturunun onların sadələşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi;

- qeyri-neft sektorunda iqtisadi aktivliyin artırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin olması;

- məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının dərəcələrini tədricən azaldılması;

- islahatların dövlət sosial sığorta sistemində sürətləndirilməsi;

- dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi;

- dövlət vəsaitinin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi üzərində nəzarəti tam təmin etmək məqsədilə idarə, müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin tələb olunan səviyyədə qurulması üçün tədbirlər həyata keçirilməsi;

- büdcənin icrası prosesində şəffaflığın təmin olunması;

- iqtisadiyyatın mühüm sahələrində yaranmış ödəməmələr problemini həll edilməsi;

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

- xərclərin investisiya yönümlülüyünün təmin edilməsi;

- perspektiv maliyyə planının büdcə prosesində rolunu artırılması;

- büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi.

Büdcə-vergi siyasəti ortamüddətli maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və proqnoz göstəricilərinə, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına (2004-2008 və 2008-2013-cü illər)” və ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını təmin edən digər dövlət proqramlarına uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Respublikamızda perspektivdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan büdcə-

vergi siyasəti ölkədə sahibkarlığın inkişafı, infrastruktur sahələrin müasir tələbləri baxımından yenidən qurulması, yoxsulluğun azaldılması və regionların inkişafı üçün iqtisadi imkanların yaradılması ilə yanaşı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrdə, o cümlədən büdcə təşkilatlarında maliyyə intizamının gücləndirilməsini və şəffaflığın təmin edilməsini özündə əks etdirir. Həyata keçiriləcək kompleks tədbirlər növbəti illərdə istehsalın, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, yoxsulluğun azaldılmasına, regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün maliyyə təminatının yaradılmasına, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir.

Bu gün iqtisadiyyatda mövcud olan ödəməmələr probleminin mərhələlərlə aradan qaldırılması, enerji daşıyıcılarının ölkədaxili qiymətlərinin tədricən dünya qiymətlərinə uyğunlaşdırılması, enerji sektoruna dövlət büdcəsi hesabına dolayı subsidiyaların verilməsi kimi məsələlər qarşıdakı dövrdə həlli vacib məsələlərdir.

Düzgün büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsi makroiqtisadi sahədə əldə edilən nailiyyətlərin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılması, ölkədə xəzinədarlıq sistemi yaratmaqla dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən idarə edilməsinin təşkili, bütün dövlət xərclərinin, o cümlədən büdcədən kənar fondların əməliyyatlarının büdcə vasitəsilə həyata keçirilməsi, dövlət daxili və xarici investisiyalarının xəzinə nəzarətinə cəlb edilməsinə başlanılması, öhdəliklər sistemini tətbiq edərək büdcə təşkilatları tərəfindən yeni borclanmanın qarşısının alınması, xərclərin icrasının maliyyə planlaşdırılmaları əsasında həyata keçirilməsi və s. büdcə-vergi islahatlarının mühüm istiqamətlərindən olmuşdur.

Zənnimizcə, Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinin, dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının əsas şərtlərindən biri də mükəmməl vergi sisteminin qurulmasıdır.

Vergi sistemi ötən dövr ərzində əsaslı təkmilləşdirilmiş və onun beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılmasına nail olunmuşdur.

Fikrimizcə, bu dövrdə vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri prioritet ola bilər:

- gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;

- vergilərin sayını və dərəcələrini azaldılması;

- vergi qoymada ədalətlik prinsipini təmin edilməsi;

- vergi qoymada normativ-hüquqi sənədlərin sadələşdirilməsi;

- vergi borclarının ləğvi istiqamətində tədbirlərin görülməsi;

- sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsini təmin edən vergi mühitini yaradılması;

- investisiya qoyuluşları üzrə nəzərdə tutulmuş vergi güzəştlərinin təkmilləşdirilməsi;

- neft məhsullarının satışından dövlət büdcəsinə çatası daxilolmaları əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq;

- qeyri-neft sektorunda büdcə gəlirlərinin toplanması əmsalının yüksəldilməsi.

Ölkəmizdə son illərdə xarici ticarətin liberallaşdırılması siyasəti yeridilmiş, malların ixracı və idxalı üzrə məhdudiyyətlər aradan qaldırılmış, ixrac rüsumları, demək olar ki, ləğv edilmiş, respublikanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması üçün tələb olunan şərtlərin yerinə yetirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

Vergilərin sayının və dərəcələrinin azaldığı bir dövrdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin ötən dövr ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artırılması və bunun da öz növbəsində həm dövlət büdcəsinin kəsirinin ilbəl azaldılmasına, səmərəli xərc siyasətinin aparılmasına imkan yaratması ölkədə aparılan vergi siyasətinin məntiqi nəticəsidir.

Neft gəlirlərinin gələcəkdə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi yolu ilə əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, ölkədə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına nail olmaqla iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığın ləğvinə yönəldilməsi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətləri olacaqdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunması üçün bütün mümkün iqtisadi mexanizmlərdən istifadə olunmalıdır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlərin tərkib hissəsi kimi vergi siyasətinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu siyasətin əsas istiqaməti qeyri-neft sektorunda iqtisadi aktivliyin artırılması və sahibkarlığın fəaliyyətinin genişlənməsini təmin edən əlverişli mühitin yaradılmasıdır.

Yaxın gələcəkdə oxşar iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla birbaşa vergilərin tədricən aşağı salınması prosesi davam etdirilməlidir. Bu zaman gəlir vergisi sahəsində aparılan islahatlar, ilk növbədə, dövlət sosial sığorta ayırmaları sistemində aparılacaq dəyişikliklərlə üzləşdirilməlidir.

Baxmayaraq ki, vasitəli vergilərin tətbiqi prosesində müsbət irəliləyişlər olub, bu sahədə də çoxsaylı təkmilləşdirmələrə ehtiyac duyulur. ƏDV sahəsində itkilərin aşağı salınması məqsədilə bu sahədə nəzarətin gücləndirilməsi istiqamətində əlavə addımlar atılmalı, vergi hesab-fakturalarının tətbiqi prosesi təkmilləşdirilməlidir.

Aksizlər sahəsində də dəyişikliklər aparılmalıdır. Spirtli içkilərə və tütün məmulatlarına aksiz markalarının tətbiqi prosesinə nəzarət gücləndirilməli, uçotun təkmilləşdirilməsi nəticəsində vergidən yayınmanın səviyyəsi aşağı salınmalıdır.

Yaxın illərdə mədən vergisinin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rolunun artması gözlənilir. Tədricən xam neftin və təbii qazın ölkədaxili qiymətlərinin dünya bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılması bu prosesin reallaşacağından xəbər verir. Mədən vergisi üzrə itkilərin azaldılması baxımından bir sıra hallarda bu verginin spesifik vergi kimi tətbiqinin mümkünlüyü də araşdırılmalıdır.

Büdcə-vergi siyasətinin səmərəli fəaliyyətinin artırılması gəlir və xərclər üzərində maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsini tələb edir.

Müasir şəraitdə respublikanın maliyyə təsisatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına marağının artırılması, respublikada mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə maliyyə nəzarətinin və audit sisteminin mütərəqqi tələblər səviyyəsində yenidən qurulması ən aktual problemlər kimi qarşıda durmuşdur. Mövcud olan iqtisadi pozuntuların və dövlət vəsaitlərindən səmərəsiz istifadə hallarının aradan qaldırılmasında dövlət maliyyə nəzarətinin daha da gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün sosial-iqtisadi fəaliyyət agentlərinin maliyyə-təsərrüfat nəticələrinin şəffaflığını təmin edən mühasibat uçotu, mühasibat (maliyyə) hesabatı və audit standartlarının işlənilib hazırlanması Azərbaycanda səmərəli fəaliyyət göstərə bilən maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasında daha mühüm rol oynayan amillərdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili ilə bağlı iqtisadi sahədə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün maliyyə, vergi, bank, audit və hüquq-mühafizə orqanlarının əlaqəli fəaliyyəti təmin olunmalıdır. Dövlət orqanları tərəfindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi mexanizminin müasir tələblərə uyğun təşkili prosesi başa çatdığına görə bu sahədə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqanların fəaliyyətlərində həll edilməsi zəruri olan çətinliklərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçməsi, onun dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması və bütövlükdə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesi beynəlxalq standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti tələb olunur.

Büdcə gəlirlərinin artırılması, sabit iqtisadi artımın və istehsalın inkişafının təmin edilməsi məqsədilə vergi xidmətinin və vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi respublikamızın iqtisadiyyatında aparılan struktur islahatların başlıca istiqamətlərindən biridir. Göstərilən məqsədin əldə olunması ilk növbədə vergi

orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi nəzarətinin hansı səviyyədə düzgün təşkilindən birbaşa asılıdır.

Nəzarət vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində mühüm məsələlərdən biridir. Dövlət vergi xidməti orqanları bütün vergi ödəyicilərinin düzgün uçotunu aparmaq üçün onların hamısına vergi ödəyicilərinin eyniləşdirilmə nömrəsi (VÖEN) verilməsini təmin etməlidir.

Respublikamızda maliyyə nəzarəti və audit xidmətinin beynəlxalq səviyyədə qurulması nəticə etibarilə büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə, büdcə kəsirinin azaldılmasına, bu işə öz növbəsində, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və iqtisadi dirçəlişə zəmin yarada bilər.

Audit sisteminin mütərəqqi tələblər səviyyəsində qurulması və bu sahədə dəqiq məlumat şəbəkəsinin yaradılması və onun beynəlxalq kompüter şəbəkəsi sisteminə qoşulması çox zəruridir.

Ölkədə aparılan büdcə-vergi siyasətinin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində beynəlxalq tələblərə cavab verən, eyni zamanda dövlətin, mülkiyyətçilərin və vətəndaşların müdafiəsini təmin edən audit sisteminin yaradılması ölkənin iqtisadiyyatının daha da inkişaf etdirilməsində, həmçinin müasir maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasında mühüm rol oynaya bilər.

3.3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları

Keçid dövrünü yaşayan ölkələr büdcə-vergi sistemlərini inkişaf etdirməkdən ötrü müxtəlif səciyyəvi büdcə-vergi siyasəti keçirirlər.

Bu ölkələrin təcrübəsində və həyata keçirdikləri büdcə-vergi siyasətlərində oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Təkmilləşdirilmiş büdcə-vergi siyasətini həyata keçirən dövlət isə həmişə iqtisadiyyatın inkişafına daha asanlıqla nail olur və büdcə, vergi sistemlərini inkişaf etdirərək dövlət büdcəsinə gəlir və xərclərinin tam yerinə yetirilməsinə müvəffəq olur. Bizim ölkəmizdə isə aparılan büdcə-vergi siyasəti, əvvəlcədən proqnozlaşdırılmamış, inkişafı olmayan dövlətlərin təcrübəsindən bəhrələnmiş, təkmilləşdirilməmiş kor-koranə aparılırsa, nə büdcə-vergi sisteminin nə də ki, iqtisadiyyatın inkişafından danışımağa dəyməz. Eyni zamanda büdcə-vergi siyasəti bir məqsədə, hər hansı bir iqtisadi fəlakətin qarşısının alınmasına yönəldilməməlidir. Büdcə-vergi siyasəti bütövlükdə iqtisadiyyatı tənəzzül vəziyyətindən çıxarmağa, büdcə-vergi sistemini dirçəltməyə, vergi ödəyicilərinin isə çoxaldılmasına yönəldilməlidir. Bununla yanaşı, büdcə-vergi siyasəti xarici ölkələrin (inkişaf etmiş ölkələrin) təcrübəsindən bəhrələnərək milli, regional prinsiplər nəzərə alınaraq və təkmilləşdirilərək həyata keçirilməlidir.

İqtisadi sabitliyin əldə olunması, inflyasiyanın aradan qaldırılması, büdcə kəsirinin örtülməsi büdcə-vergi siyasətinin istiqamətlərini, keçid şəraitini yaşayan ölkələrin təmsalında özünü əks etdirir. Bu dövlətlər sadalanan amillərin əldə olunması üçün yürütdüyü büdcə-vergi siyasətinin istiqamətlərini, keçid şəraitini yaşayan ölkələrin təmsalında özünü əks etdirir. Bu dövlətlər sadalanan amillərin əldə olunması üçün yürütdüyü büdcə-vergi siyasətinin əsas hissəsini bu problemlərin həllinə həsr etməklə, eyni zamanda bəzən süni yollardan istifadə məcburiyyətində qalırlar. Süni yollar isə problemlərin daha da dərinləşməyə sövq edir. Məsələn, müəyyən zaman daxilində dövlət, büdcə kəsirini xarici kreditlər və ya pul emissiyası hesabına örtürsə, onun həmin dövrdə inflyasiyaya təsiri çox aşağı ola bilər, amma sonrakı mərhələlərdə bu inflyasiya fırtınası üçün bir mənbə kimi çıxış edir. Bir neçə digər amilləri də göstərmək olarki, dövlət hal-hazırda apardığı büdcə-vergi siyasəti ilə büdcə kəsirinin qarşısını süni yollarla almağa və inflyasiyanı dayandırmağa yönəlmişdir. Bunun isə acı nəticəsi müəyyən zaman keçidindən sonra iqtisadiyyata dəyəcək ziyanla əvəzlənəcəkdir.

Təkmilləşdirilmiş büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqaməti ilk növbədə büdcə, vergi sistemlərinin müstəqil, səmərəli inkişaf etdirilməsi olmalıdır.

Ölkədə tarazlaşdırılmış maliyyə sisteminin qurulması cəmiyyətin iqtisadi həyatındakı köklü dəyişikliklər dövrlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sisteminin tarazlaşdırılması istiqamətində dövlətin apardığı büdcə-vergi siyasəti mühüm rol oynayır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlətin büdcə-vergi siyasəti, əsasən yeni problemlərin həllinə yönəlmişdir: iqtisadi artımın stimullaşması və pul tədavülünün antiinflasiya tənzimləməsi. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün də onların büdcə-vergi sistemləri qarşısında duran vəzifələr əslində həmin problemlərin həllini nəzərdə tutur. Lakin keçid iqtisadiyyatlı ölkələr ilk növbədə əsas problemləri həll etməli, iqtisadiyyatın transformasiyasının aparılması işini təcili başa çatdırmalıdır. Büdcənin gəlirlərinin əsasını (90 %-ni) vergilər təşkil etdiyinnən dövlətin ilk növbədə bazar iqtisadiyyatı yönümlü vergi sisteminin və vergi siyasətinin yaradılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın keçmişdə iqtisadiyyat mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edildiyindən onun vergi sistemi formal xarakterə malikdir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra respublikamız iqtisadiyyatın bazar istiqamətində qurulması və bu işlə yanaşı müstəqil vergi sisteminin yaradılması işinə başladı. Bazar islahatlarının ilk mərhələsində iqtisadiyyatın transformasiyasının ümumi strategiyası, fiskal vergi sisteminin hüquqi əsasları olan mühasibat uçotu qaydaları, bank qanunvericiliyi və bu kimi digər əsaslar hazırlanmamışdır. Bundan başqa bazar iqtisadiyyatına uyğun zəruri dövlət institutları təşkil olunmamışdır, kəskin dəyişmiş iqtisadi şəraitdə işləməyə hazır olan kadrlar yox dərəcəsində idi. Aparılan iqtisadi siyasət nəticəsində bəzi məsələlərdə irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Amma buna baxmayaraq, bir çox sahələrdə problemlər hələ də qalmaqdadır. Fikrimizcə, aparılan büdcə-vergi siyasətində strateji planlar formalaşdırılaraq həyata keçirilməsi, vergi vasitəsilə

iqtisadi inkişafa təsiretmə metodları müəyyənləşdirilməli, vergi dərəcələri aşağı endirilməli və büdcə, vergi orqanlarında struktur dəyişiklikləri aparılaraq xidmət müasir şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır.

Dövlətin vergi sistemi qarşısında qoyduğu vəzifələri müəyyən etdikdə onların yerinə yetirilməsinin real və səmərəli vasitələri tələb olunur, əks halda bir məsələnin həll edilməsi digər problemin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, müəssisələr arasında, vergi dərəcələrinin həddən artıq yüksək dərəcədə olması indiki MDB ölkələrində potensial vergi verənlərin böyük bir hissəsinin gizli iqtisadiyyata keçməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə, tətbiq edilən vergilərin tətbiq edilməsinin nəticələri dəqiq hesablanmalı, ödəyicilərin münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Respublikamızın vergi sisteminin statistik göstəricilərinin ləngiməsi həm ayrı-ayrı vətəndaşlara, dövlətin özünə xeyli ziyan vurur. Ona görə də dövlətimizin bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində formalaşması yalnız ictimai münasibətlərin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi əsasında və sosial-iqtisadi həyatda daima baş verən dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan öz torpaqlarında, öz xalqının ehtiyacını ödəmək üçün, əlverişli iqlim, münbit, bəhrəli torpaqlara və böyük xammala malikdir. Buna görə də daxili istehsalın inkişaf etdirilməsinə böyük şərait var. İstehsalı inkişaf etdirmək üçün isə investisiya cəlb etməklə yanaşı, istehsalı gücləndirmək üçün büdcədən vəsait ayırmalı və yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməlidir. Büdcənin təhlili onu göstərir ki, bu xərclər çox aşağı məbləğdə nəzərdə tutulur və ölkənin istehsal səviyyəsinə kifayət etmir. Bunun səbəbini ölkədəki müharibə vəziyyəti və daxili stabilliyi qorumaq üçün dövlətin fəaliyyəti ilə bağlamaq olar.

Büdcə siyasətinin isə uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək üçün, tərtib edilən bütün büdcə proqnozları tam əsaslandırılmalı, büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi olan vergilərin real yığılma imkanları düzgün ödəyicilərin münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Respublikamızın vergi sisteminin statistik göstəricilərinin hər

hansı ləngiməsi həm ayrı-ayrı vətəndaşlara, həm də dövlətin özünə xeyli ziyan vura bilər. Ona görə də dövlətimizin bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşması yalnız ictimai münasibətlərin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi əsasında və sosial-iqtisadi həyatda daima baş verən dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməlidir.

İstehsal sahələrində tətbiq olunan vergi dərəcələrini azaltmaq yolu ilə əhalinin qazancının artırılmasına hüquqi- iqtisadi zəmin yaratmalı və bununla istehsaldan alınan vergi məbləğini əmək haqqından tutulan vergiyə yönəltmək lazımdır. Yəni müəssisə varlandıqca onun işçiləri də varlanacaq və onların daha keyfiyyətli işləməyə marağı daha yüksək olacaqdır ki, vergi dərəcələrinin azaldılması nəticəsində artıq qalan vəsaiti istehsalın inkişafına və əmək haqlarının artırılmasına istifadə etsin. Bu isə yeni iş yerləri, büdcəyə əlavə gəlir və əhalinin müəyyən hissəsinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi deməkdir.

Ümumiyyətlə, gəlirlərin artırılması dövlətin büdcə-vergi siyasətinin tərkib hissəsi hesab olunur. Gəlirlərin tam yerinə yetirilməsi və artırılması, bəzən iqtisadiyyatda baş verən qeyri-normal, gözlənilməz hadisələrin nəticəsindən asılı olaraq mümkün olmur. Bəzən isə iqtisadiyyatda rast gəlinən qeyri-qanuni hallara yol verilməsi ucubatınan gəlirlərin yerinə yetirilməsi və artırılması problemə çevrilir. Qısa olaraq bunun bir neçə səbəbdən yarandığını qeyd etmək olar.

1. İqtisadi qanunlarda boşluqların olması, vergi dərəcələrinin, lisenziya haqlarının yüksək olması və sahibkarların öz mənfəət və gəlirlərin uçot, hesabat kitablarında gizlədilməsi və ya vergidən yayınma hallarının olması;

2. Neft və neft məhsullarının qiymətinin dünya bazarında xeyli aşağı düşməsi və neft məhsullarına olan tələbatın azalması;

3. Qonşu dövlət olan Rusiya iqtisadi böhranın ölkəmizə təsiri, nəticə etibarı ilə xarici valyutanın Rusiyaya axını;

4. Patent (lisenziya) haqlarının düzgün tətbiq edilməsi, kassa aparatlarının uçotunun düzgün aparılmaması, uçotdan yayınma hallarının daimi şəkil alması;

5. İqtisadiyyatın bəzi sahələrində monopoliya, oliqapoliya, inhisarlaşdırma hallarının mümkünlüyü və buna qarşı ciddi tədbirlərin görülməməsi(1,s.76).

Bu və digər səbəblərdən büdcə gəlirlərinin yerinə yetirilməsi və artırılması problemə çevrilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlət büdcəsi tənzimlənməsi və büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün təkmilləşdirilmiş büdcə-vergi siyasətinin aparılmasına böyük ehtiyac vardır. “təkmil büdcə-vergi siyasəti” bazar iqtisadiyyatı yönümlü inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsindən bəhrələnərək, milli regional prinsiplərə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir.

Yerli büdcələrin inkişafı, respublika büdcəsindən verilən subsidiyaların azaldılması, idarəetmə aparatının ixtisar edilməsi, uyğun olaraq bu sahəyə yönəldilən xərclərin azaldılması bu siyasətin əsas yollarından bir neçəsi kimi təklif etmək olar. Təkmil büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, büdcə formalaşmasının inkişafına səbəb olar.

Fikrimizcə, təkmil büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1. Büdcə idarələrində və idarəetmə orqanlarında ciddi ixtisarlar aparılması, pilləli idarəetmə sisteminin ləğv edilməsi, qalan işçilərin əmək haqqının tələbata uyğun ödənilməsi;

2. Daxili istehsal və məhsul dövriyyəsinə artırmaqla, dövlət büdcəsi gəlirlərinin ümumdaxili məhsula nisbətində artırılması;

3. Yerli büdcələrin gəlirlərinin artırılması üçün, yerlərdə istehsal sahələrinin yaradılmasına şərait yaradılmalı, ilk əvvəl vergilərdən azad edilməsi və vergi dərəcələrinin aşağı salınması;

4. Daxili istehsalı, daxili bazarı qoruya bilən gömrük siyasətinin təkmilləşdirərək həyata keçirilməsi.

5. Sərbəst iqtisadiyyatın, azad istehsal və ticarət, yüksək səviyyəli rəqabətin inkişafını təmin edən müvafiq fərman və sərəncamların labüdlüyü;

6. Nəzərdə tutulmuş maliyyə və inzibati sanksiyaların məbləğinin aşağı salınması, mövcud məbləğə faiz tətbiq etməklə prosesi sürətləndirmək və sanksiyanı

tətbiq edən vergi müfəttişliyi işçisinə həmin sanksiyanın məbləğinin 1-3 faizini mükafat şəklində vermək;

7. Turizm və digər xidmət sahələrini inkişaf etdirmək. Təkcə turizmdən ABŞ 70 milyard dollar, İtaliya 30 milyard dollar, Türkiyə isə 7 milyard dollara yaxın gəlir əldə edirlər;

8. Vergidən yayınma hallarına qarşı ciddi tədbirlərin görülməsi, vergidən yayınanlara qarşı ali dövlət nəzarətinin yaradılması, bir il müddətində vergidən yayınan müəssisələrə cinayət işinin açılması və cəza tətbiq edilməsi;

9. İstehsalda vergi dərəcələrinin müəyyən müddətə aşağı salınaraq, vergi ödəyicilərinin artırılmasına səy göstərilməsi;

10. Pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, mövcud inflyasiyanın qarşısının alınması üçün suni yollardan çox, təbii üsullardan istifadə olunmasına üstünlük verilməsi;

11. Ölkənin xarici iqtisadi siyasətində dəyişikliklər aparılması, yeni iqtisadi proqramlar hazırlanması, ölkənin qərblə yanaşı şərqə inteqrasiyasının və iqtisadi əlaqələrinin gücləndirilməsinin təşkil olunması.

Bu və digər istiqamətlərdə aparılan büdcə-vergi siyasəti, dövlət büdcəsinin təkmilləşdirərək, inkişaf etməsinə şərait yarada bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla müvafiq hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsas maliyyə təminatıdır. Büdcə sistemində daxil olan bütün büdcə həlqələri qarşılıqlı əlaqə halında fəaliyyət göstərir və bütün büdcələrin məcmusu ölkənin büdcə sistemini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi bir sıra mühüm prinsiplər əsasında qurulmuşdur və ölkəmizdə büdcə sistemində

vahid təsnifat mövcuddur və büdcənin bütün xərcləri və gəlirləri bu təsnifata uyğun həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi büdcə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu siyasətin son məhsulu kimi dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərcləri həmişə sosial iqtisadi maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə büdcə xərclərinin səmərəli idarə olunması bütün dövrlərdə ən vacib problemlərdən biri hesab edilir. Bu hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbata uyğun olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də xərclərin idarə edilməsi bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə uyğun həyata keçirilməlidir.

Büdcənin əsasında iqtisadi proqnozlar və büdcə qiymətləndirilmələri makroiqtisadi proqnozların və konkret proqramlar üzrə qiymətləndirmələrin bünövrəsini təşkil edən ehtimal və parametrlərdəki dəyişikliklərin təsiri də daxil olmaqla müxtəlif risklərə, həmçinin konkret xərc öhdəlikləri üzrə xərclərin qeyri-müəyyənliyinin təsirinə məruz qalır. Optimal təcrübə büdcə sənədləşməsinə fiskal risklər haqqında açıqlamanın daxil edilməsidir. Bu, büdcə-vergi sahəsində tədbirlərin gələcək nəticələrinə dair yüksək ehtimallığa malik sənəd kimi büdcənin etibarlılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, perspektiv qiymətləndirmənin tərtibi prosesinin həm mərkəzi strukturlar, həm də ayrı-ayrılıqda büdcə təşkilatları üçün ciddi texniki üstünlükləri vardır. Büdcə-vergi siyasətinin işlənməsi, qiymətləndirilməsi üçün mükəmməl və daha şəffaf vasitələri büdcənin ortamüddətli əsasları təmin edir. Lakin onlar yalnız büdcə-vergi sferasının təzyiqinə nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə təsirli, şəffaf, sabit və geniş surətdə bəyan edilmiş dövlət öhdəliklərinin mövcudluğu şəraitində səmərəli olacaqdır.

Büdcənin ortamüddətli əsasları həmçinin təşkilati-hüquqi əsasların təkmilləşdirilməsi prosesinin dərinləşdirilməsinə, sabit siyasi öhdəliklərə, lazımı formada hazırlanmış mükəmməl proqnozlaşdırma metodlarının mərhələli tətbiqinə və xərclərin proqramlar üzrə ciddi kalkulyasiyasına, həmçinin büdcə proseslərinin intizamlı idarəçiliyinə əsaslanmalıdır.

İlk növbədə büdcə xərclərinin həcmi ilə büdcə maliyyələşdirilməsinin orta göstəricisi arasındakı asılılığı özündə əks etdirən modeldən istifadə etməklə dövlət büdcə maliyyələşdirilməsinin miqyasını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Nəticə olaraq büdcə proqnozlaşdırılması dövlətin büdcə maliyyələşdirilməsinin artımı eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin xüsusi çəkisinin və büdcə xərclərinin artmasına səbəb olur. Əhalinin gəlirlərinin artması nəticəsində orta vergi potensialı da nəzərəcarpacaq dərəcədə artır.

Son illərdə aparılan səmərəli büdcə siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının parametrlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilərək həyata keçirilmişdir. Büdcə siyasətini istiqamətləndirən ümumi makroiqtisadi göstəricilər özündə sərt maliyyə-kredit siyasətindən tədricən uzaqlaşmanı, büdcə və vergi siyasətinin çevikliyinə artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsini, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və s. tədbirləri özündə əks etdirmişdir. Bu kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın həcmində və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, mərhələlərlə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının bərpası və tarazlaşdırılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə, onların fəaliyyətinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar.

1. Vergi qanunvericiliyimizdə boşluqların aradan qaldırılması istiqamətində

tədbirlər keçirilməsi;

2. Xarici dövlətlərin vergi sistemindəki qabaqcıl təcrübənin Azərbaycan Respublikasının vergi münasibətlərinin mühiti ilə əlaqələndirici tətbiqi;

3. Bütçə sisteminin qurulması prinsiplərini nəzəri cəhətdən yenidən işlənməsi və əsaslandırılması;

4. Müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının yerinə yetirdikləri səlahiyyətlərə və funksiyalara uyğun olaraq xərclərin bütçə sistemi həlqələri arasında bölgüsü üzrə müasir normativ aktların işlənilməsi və qəbul edilməsi;

5. Bütçə-vergi siyasətinin əsas istiqaməti bütçə kəsirinin ümumdaxili məhsula olan nisbətinin 1,2-1,4%-dən yuxarı olmasının qarşısı alınmalıdır.

6. İnflyasiyanın qarşısını xarici borclar hesabına deyil, təbii üsullardan (istehsalın həcmi artırmaqla və s.) istifadə edərək alınması vacibliyi.

7. Özəlləşdirməni sürətləndirməklə yanaşı, sərbəst iqtisadiyyat, azad istehsal və ticarət, yüksək səviyyəli rəqabəti formalaşdıran fərman və sərəncamların labüdlüyü.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Aslan Xankişiyeu "Bütçə, vergi siyasəti". Bakı – 2010
2. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2007
3. "Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi". Bakı – 2012
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995

5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2008-2013-cü illər). Azərbaycan qəzeti, Bakı, 17 fevral 2008-ci il.

6. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri. Bakı - 2012-ci il

7. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: Hüquq, 2009

8. Azərbaycan Respublikasının 2008-2013-cü illər Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatlar.

9. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Müstəqil Azərbaycan 20 il. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı–2011.

10. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2013. Bakı – 2013.

11. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. “Büdcə sistemi”. Bakı - 2001.

12. “Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. 2006 – 2013-cü illər.

13. Əyyubov V.S.”Büdcə və vergi sistemi”. Bakı – 2004

14. Kərimov E., Osmanov B. “İqtisadi Nəzəriyyə”. Bakı –2010

15. Mahmudov M. “Dövlət büdcə tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri”. Bakı – 2003

16. Meybullayev M.X. “İqtisadi təlimlər tarixi”. Bakı –2002

17. Məmmədov S.M., Sadıqov M.M. “Maliyyə”. Gəncə –2010

18. Məmmədov S.M. “Vergi və vergi sistemi”. Bakı -1998

19. Musayev A.F., Kəlbəliyev Y.A. “Vergilər və vergitutma”. Bakı – 2001

20. Novruzov N., Hüseynov X. “Maliyyə”. Bakı – 2007

21. Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

22. Zeynalov V. “Maliyyənin əsasları”. Bakı – 2008

Rus Ədəbiyyatı

23. Анисин А.В. История финансовых потрясений. От Джона ло до Сергея Кириенко. М., 2000, с. 384.

24. Белолипецкий В.Г. Финансовое равновесие в национальном хозяйстве. М.: 1999, с.285.

25. Деева А.И. Финансы. Учебное пособие. М.: Экзамен, 2002, с. 320.

26. Макконнелл К.П., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Учебник. Пер.с англ. М.: Инфра-М, 1999, Гл. 10, с. 214-219.

İnternet saytları

1. www.google.az
2. www.ilkaddimlar.az
3. www.e-book.az
4. www.maliyye.gov.az
5. www.stat.gov.az
6. www.president.az
7. www.taxes.gov.az
8. www.ekonomiks.az